

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Котюк Іван Ілліч

УДК 343.98

**СУДОВА ГНОСЕОЛОГІЯ:
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

Науковий консультант

Заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор

Гончаренко Владлен Гнатович,

Академія адвокатури України,

професор кафедри кримінального процесу та судоустрою

Офіційні опоненти:

Заслужений юрист України, академік Академії правових наук України, член-кореспондент Академії педагогічних наук, доктор юридичних наук, професор

Костицький Михайло Васильович

Київський національний університет внутрішніх справ України, професор кафедри філософії права та юридичної логіки;

доктор юридичних наук, професор

Аленін Юрій Павлович

Одеська національна юридична академія, завідувач кафедри кримінального процесу;

доктор юридичних наук, професор

Шумило Микола Єгорович,

Університет економіки і права "Крок", перший проректор

Захист відбудеться 26 травня 2008 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.05 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий 23 квітня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П. Сиза

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Широке використання сучасних наукових досягнень у всіх сферах суспільного життя зумовило й істотні зміни в пізнавальних процесах у сфері судочинства. Такими змінами, зокрема, є: розширення не тільки використання досягнень науки і техніки та спеціальних знань, а й результатів взаємодії різних наук при розв'язанні окремих завдань, що виникають у цій сфері; поява якісно нових об'єктів правовідносин, які часто стають й об'єктами судових досліджень; робота й використання дедалі складніших інструментальних засобів пізнання; організований характер отримання доказів і розчленування пізнавальних дій на окремі види завдань, які є професійною сферою діяльності спеціалістів у різних галузях знань, та поглиблення диференціації і професіоналізації пізнавальних дій всередині самих таких завдань; залучення у сферу судочинства суб'єктів, які виконують технічні функції; ускладнення судової оцінки результатів пізнавальних дій, виконаних з використанням складних науково-технічних засобів тощо. Означені зміни значно ускладнюють процеси пізнання та доказування, оскільки завдання, які постають перед їх суб'єктами, вже неможливо розв'язувати на інтуїтивному рівні, на основі досвіду та особистої переконаності, вони вимагають серйозного наукового підходу і насамперед звернення до теорії та методології пізнавальної діяльності, що й свідчить про актуальність удосконалення теоретичних та методологічних засад правової науки і практики.

Особливостям використання наукових засобів пізнання у сфері судочинства приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як Ю.П. Аленін, Л.Ю. Ароцкер, В.Д. Басай, В.П. Бахін, П.Д. Біленчук, Т.В. Варфоломеева, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, В.А. Журавель, В.С. Зеленецький, А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, О.Р. Михайленко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, М.В. Салтєвський, М.Я. Сегай, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько, М.Є. Шумило та інші, а також такі вчені колишнього СРСР та країн СНД, як А.Р. Белкін, Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, А.І. Вінберг, І.О. Возгрін, І.Ф. Герасимов, Г.І. Грамович, Р.Г. Домбровський, Л.Я. Драпкін, О.В. Дулов, О.Ф. Лубін, І.М. Лузгін, В.О. Образцов, Ю.К. Орлов, М.С. Полевой, О.Р. Росінська, М.О. Селіванов, В.І. Шиканов, М.П. Яблоков тощо.

Безумовно, дослідження цих вчених є значним внеском у розвиток теорії та удосконалення практики судочинства, однак не вичерпують глибини цієї багатоаспектної проблеми. Як наслідок, створення чіткої методологічної системи положень, які були б орієнтиром у науковому пізнанні у цій сфері, залишається актуальним. А це в свою чергу вимагає соціально-історичної, гносеологічної і процесуальної характеристики не тільки загальної сутності цього виду пізнання, а й сутності кожного його структурного елементу та механізму його здійснення, що є неодмінною умовою подальшого його розвитку та успішного розв'язання проблем теоретичного і прикладного характеру. Зокрема, соціально-історичний підхід до розуміння процесу пізнання дає можливість визначити особливості його сутності, мети, об'єктів, суб'єктів, форм організації, умов здійснення, засобів та отриманих з їх допомогою результатів, а з урахуванням цього орієнтує на розгляд пізнавальної діяльності у сфері судочинства як особливий вид соціальної діяльності та обов'язкове врахування загальносоціальних умов, у яких вона здійснюється. Адже на сьогодні є очевидним не тільки ускладнення пізнавальних процесів у цій сфері, а й часте відверте політичне лобіювання і результатів розслідування, і судових рішень, ігнорування законності та морально-етичних норм, що висуває підвищені вимоги і до професійної кваліфікації, і до світоглядної підготовки осіб, які її здійснюють.

Важливим є й те, що демократизація суспільних відносин зумовила появу конституційних норм, згідно з якими правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а їх юрисдикція поширюється на всі види правовідносин, що свідчить про зростання значення суду як органу правосуддя. Та й "попереднє слідство" назване досудовим, чим підкреслюється його допоміжний, організаційно-забезпечувальний по відношенню до судового слідства характер.

Прогресивним є й декларований законодавством України принцип єдності судової влади, згідно з яким суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Водночас на сьогодні є очевид-

ною відсутність організаційної та процесуальної єдності судової системи України, оскільки фактично тут створено кілька автономних судових систем, кожна з яких має й власне процесуальне забезпечення, у кожній з них навіть “своє” розуміння й основних категорій доказового права. Але ж принцип єдності судової влади зумовлює необхідність створення єдиної системи її органів з покладанням на неї здійснення функцій правосуддя у справах, що виникають з будь-яких правовідносин у визначеному законом єдиному процесуальному порядку.

А якщо взяти до уваги, що будь-який вид судочинства насамперед являє собою пізнавально-практичну діяльність, спрямовану на встановлення суті та обставин вчинення відповідного юридичного факту і прийняття на цій основі законного та обґрунтованого рішення, то стає очевидним, що ця діяльність має бути забезпечена й відповідним науковим інструментарієм, який за винятком кримінального судочинства, тут відсутній хоча потреба у ньому також є очевидною. Саме тому змістом гносеологічного аспекту вивчення пізнання у сфері судочинства є встановлення його структури і механізму здійснення, встановлення системи методологічних принципів, які детермінують його характер і специфіку загалом, так і особливості кожної пізнавальної дії, і, таким чином, забезпечують методологічну дисципліну думки, тобто розв’язання проблеми, яким чином пізнавальну діяльність суб’єктів доказування можна висловити у вигляді чітко визначеної системи елементів, які виконують евристичну функцію. Виділення і обґрунтування такої вихідної системи сприятиме не тільки уникненню “методу спроб і помилок”, а й переходу до свідомого врахування специфіки підпорядкованих їй підсистем, аналіз яких давав би можливість зрозуміти, як потрібно мислити і практично діяти для отримання запланованих результатів у конкретних умовах.

Адже саме складність правовідносин у сфері кримінального судочинства зумовила появу науки криміналістики, яка й здійснює відповідне методологічне забезпечення пізнавальних процесів у цій сфері. Але криміналістика зорієнтована на забезпечення пізнавальних процесів лише у сфері кримінального судочинства, більше того, переважно у сфері досудового слідства, а науки, яка здійснювала б цю функцію у сфері цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства немає. Складність проблем формування доказів і їхніх процесуальних джерел та оперування ними у сфері кримінального судочинства зумовили появу й теорії доказів, яка знайшла втілення у відповідних наукових працях, але й подібної теорії немає у жодній іншій сфері судочинства. Варто зазначити й те, що й наявні напрацювання вчених процесуалістів та криміналістів також потребують належного наукового осмислення та відповідного коригування згідно з сучасним рівнем розвитку науки та судочинства.

Зазначені обставини є доказом необхідності створення якісно нової системи знань – теорії судового пізнання, яка виконувала б функцію наукового забезпечення пізнавальних процесів у кожній із сфер судочинства.

Отже, оскільки потреба наукової розробки вчення про механізми та засоби наукового пізнання та особливості їх використання у кожній із сфер судочинства є очевидною і актуальною, то це й зумовило вибір теми цього дослідження. І саме з огляду на це, підкреслюючи необхідність процесу інтеграції досягнень сучасної науки у сферу судочинства, в дисертації послідовно доводиться необхідність його організаційного, правового, теоретичного та методологічного забезпечення.

У зв’язку з викладеним актуальність обраної теми дисертаційного дослідження зумовлена, з одного боку, завданнями розвитку юридичної науки, а з іншого – потребами практики у науково обґрунтованих методичних рекомендаціях з використання сучасних засобів наукового пізнання при здійсненні судочинства.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане на кафедрі криміналістики юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в контексті держбюджетних тем “Формування механізму реалізації і захисту прав та свобод громадян в Україні” (номер теми 06БФ042-01) та “Механізм адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу” (номер теми 06БФ042-01), які виконувалися на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, та відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри криміналістики юридичного факультету на тему “Криміналістичні засоби протидії злочинній діяльності” (номер теми 97115).

Досліджувані за темою галузево-предметні питання є складовими програм і тематичних планів з курсів криміналістики, кримінального процесу і юридичної психології, а також спецкурсів "Теорія судового пізнання", "Теоретичні аспекти криміналістичної ідентифікації", "Судова експертологія", "Огляд місця події", які викладаються на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка та на юридичних факультетах інших навчальних закладів.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є теоретичне осмислення сутності, сучасного стану і проблемних аспектів пізнавальних процесів у сфері судочинства, а також аналіз законодавства, наукової літератури і судової, слідчої та експертної практики для виявлення проблемних процесуальних, гносеологічних, організаційних і технічних питань та вироблення комплексу методологічних підходів і практичних рекомендацій щодо вдосконалення інформаційного забезпечення цих процесів.

Зазначена мета реалізується за допомогою вирішення таких *завдань*:

- визначення сутності пізнавальних процесів і їх особливостей у сфері судочинства та характеристика системи сучасних засобів наукового пізнання;
- систематизація, аналіз та розвиток наукових знань про пізнавальні процеси у сфері судочинства з урахуванням сучасних наукових досягнень;
- визначення особливостей використання загальнонаукових засобів пізнання при конструюванні засобів пізнання, які застосовуються у сфері судочинства, та розробка відповідних рекомендацій щодо їх застосування;
- вироблення пропозицій, спрямованих на вдосконалення організаційного, процесуального та методологічного забезпечення пізнавальних процесів у сфері судочинства та підвищення на цій основі їх ефективності;
- формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства, судової, слідчої та експертної практики у зазначеній сфері.

Об'єктом дослідження є правовідносини у сфері сучасного судочинства.

Предметом дослідження є методологічні аспекти використання сучасних наукових засобів пізнання в процесі інформаційного забезпечення пізнавальних відносин у сфері судочинства.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є система світоглядних принципів, що базуються на діалектико-матеріалістичному методі наукового пізнання, а також таких загальнонаукових методів, як аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, класифікація, системно-структурний, формально-логічний, історичний, порівняльний тощо.

Зокрема, в дослідженні застосовувалися методи:

- аналізу і синтезу – для виявлення будови досліджуваного об'єкта, його структури, виявлення його складових та їхніх ознак і взаємозв'язків між ними, відмежування суттєвого від несуттєвого, узагальнення виявлених істотних ознак та формулювання висновків, які з них випливають;
- порівняння – для виявлення подібності та відмінності між явищами, що є складовими предмета дослідження, зокрема, при аналізі норм чинного законодавства та обґрунтуванні висновків і пропозицій щодо їх доповнення чи уточнення;
- узагальнення – з метою переходу від окремих фактів до загальних;
- класифікації – з метою систематичного поділу і впорядкування об'єктів;
- системно-структурний – при дослідженні системи суб'єктів і засобів пізнання та структури пізнавальної діяльності у цій сфері;
- формально-логічний при аналізі норм чинного законодавства та існуючих теоретичних конструкцій з приводу особливостей наукового пізнання у сфері судочинства, обґрунтуванні висновків і пропозицій щодо їх доповнення чи уточнення, формулюванні відповідних висновків та наукових положень;
- історичний – при визначенні закономірностей розвитку потреб практики та процесуального законодавства, яке регламентує порядок їх реалізації, та зумовлених ними передумов для вдосконалення засобів формування і використання судових доказів, а також при дослідженні генезису окремих теоретичних концепцій, вчень, наукових категорій, поглядів.

Висновки і рекомендації автора ґрунтуються на нормах Конституції України, конституційного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного та цивільно-

процесуального законодавства.

Теоретичною основою дослідження є наукові праці з питань філософії, логіки, психології, теорії держави і права, конституційного, адміністративного, кримінального та кримінально-процесуального права, теорії доказів, криміналістики, юридичної психології тощо.

Емпіричною базою дослідження є особистий досвід роботи автора в органах прокуратури та як завідувача лабораторії криміналістичної техніки, асистента, доцента та завідувача кафедри криміналістики юридичного факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, а також узагальнені матеріали судової, слідчої та експертної практики, статистичні звіти КНДІСЕ.

Наукова новизна одержаних результатів визначається метою та предметом дослідження, а також завданнями і методами їх вирішення і полягає у тому, що автором уперше у вітчизняній науці на монографічному рівні з використанням методологічних положень філософії, логіки, психології, теорії держави і права, матеріального та процесуального права, криміналістики та інших галузей знань проведено комплексне дослідження сутності, структури та засобів пізнання у сфері судочинства, стан регулювання їх законодавством, виявлено недоліки поглядів вчених та законодавства з цього приводу, та практичні помилки, які з цього випливають, обґрунтовані висновки і пропозиції щодо їх усунення.

Цінність дослідження та зроблених на його основі висновків і пропозицій полягає в тому, що у ньому пропонується низка нових концептуальних положень, які є значущими як для теорії, так і для практики. Зокрема:

вперше:

- обґрунтовано необхідність створення якісно нової системи юридичних знань – теорії судового пізнання, яка має виконувати методологічну функцію забезпечення пізнавальних процесів у сфері судочинства;
- визначено її структуру та охарактеризовано основні її елементи;
- запропоновано поняття "світоглядні принципи в системі засобів пізнання";
- обґрунтовано висновок про необхідність створення якісно нової системи знань – юридичної гносеології, яка була б методологічним орієнтиром у пізнанні та адекватному відображенні державно-правових реалій і в правосвідомості, і в правових конструкціях і, таким чином, стала б основою процесів праворозуміння, правотворчості, тлумачення і реалізації правових приписів;
- обґрунтовано висновок про необхідність уніфікації процесуального законодавства, яким урегульована процедура судочинства;
- внесено пропозицію про необхідність уточнення переліку і назв юридичних спеціальностей та про необхідність перейменування спеціальності 12.00.09 – кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза на спеціальність –судочинство; теорія судового пізнання;
- обґрунтовано висновок про необхідність створення на основі кафедр криміналістики у класичних юридичних вузах кафедр теорії судового пізнання;

удосконалено:

- підходи до визначення таких понять, як "пізнання", "відображення", "судове пізнання", "доказування", "тактичний прийом", "докази", "речові докази";
- підходи до класифікації слідів у криміналістиці;
- уявлення про психологічні механізми формування судових показань;
- систему та характеристику методів наукового пізнання і тактичних прийомів, які використовуються у сфері судочинства;

уточнено:

- визначення понять: "пізнання", "відображення", "засоби наукового пізнання", "засоби пізнання у сфері судочинства", "докази", "речові докази";
- мету та завдання правосуддя і окремих його інститутів;
- структуру пізнавальних процесів та характеристику окремих її елементів;
- уявлення про механізми інформаційного забезпечення свідомості, які лежать в основі формування судових показань;
- уявлення про систему юридичних знань та місце юридичної гносеології, теорії судового пізнання

ня і криміналістики в цій системі;

– класифікацію слідів, які використовуються у сфері судочинства;

– характеристику методів наукової організації праці, логіки та психології і розкрито механізми їх трансформації у тактичні прийоми, які використовуються у сфері судочинства та систему тактичних прийомів, заснованих на цих методах;

набули подальшого розвитку:

– вчення про систему та функції юридичних наук, особливості процесуального та методологічного забезпечення пізнавальних процесів у сфері судочинства;

– теоретичні положення про актуальність та особливості використання досягнень науки і техніки у сфері судочинства;

– вчення про засоби пізнання та особливості їх використання у цій сфері;

– вчення про особливості формування і використання судових доказів;

– вчення про сліди-відображення, які використовуються у сфері судочинства.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що на основі викладених у дисертації розробок розширені знання про пізнавальні процеси у сфері судочинства та особливості їх методологічного, процесуального та організаційного забезпечення, а сформульовані автором положення, висновки, рекомендації та пропозиції можуть використовуватись в таких напрямках:

– *загальній теорії держави і права* для розширення системи знань про юридичні науки, сферу судочинства та пізнавальні процеси у цій сфері;

– *у теорії управління* для організації сфери судочинства та його організаційного, процесуального і гносеологічного забезпечення;

– *науково-дослідній роботі* – як підґрунтя для подальших досліджень у сфері юриспруденції, удосконалення теоретичних напрацювань у напрямі вдосконалення судочинства та використання засобів наукового пізнання у цій сфері;

– *законотворчій діяльності* – в процесі вдосконалення законодавчого забезпечення судочинства і насамперед вдосконалення процесуальної регламентації механізмів пізнавальної діяльності у цій сфері;

– *навчальному процесі* – при викладанні курсів теорії держави і права, теорії доказів, юридичної психології, криміналістики та відповідних спецкурсів;

– *при підготовці підручників і посібників* з навчальних курсів теорії держави і права, теорії доказів, цивільного і кримінального процесу, юридичної психології, криміналістики та відповідних спецкурсів;

– *правозастосуванні* – при розробці та впровадженні у судову, слідчу, експертну та адвокатську діяльність наукових рекомендацій щодо використання сучасних засобів наукового пізнання у цих сферах;

– *у виховній сфері* – для підвищення рівня правової культури і формування фахової правосвідомості, підвищення кваліфікації викладачів юридичних навчальних закладів, працівників правоохоронних органів;

– *в практично-методичній площині* – при проведенні семінарів і практичних занять з відповідних дисциплін, розробці навчальних посібників, курсів лекцій, навчально-методичних матеріалів, довідників тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація та опубліковані монографії, а також фахові наукові праці, які розкривають її зміст, виконані автором самостійно і є результатом його власних наукових розробок. Сформульовані у них висновки і практичні рекомендації отримані на підставі особистих досліджень автора, вони обґрунтовані ним з методологічних, теоретичних і практичних аспектів і впливають з аналізу відповідних наукових, нормативно-правових і практичних джерел. Деякі з них у юридичній науці висвітлені вперше, інші викладено по-новому з урахуванням сучасного стану і розвитку юридичних знань та особливостей пізнавальних процесів у сфері судочинства.

Наукові ідеї та розробки, що належать співавторам опублікованих праць, у дисертації не використовувалися. У монографії, виконаній у співавторстві, передмова та розділи 1 "Методологічні аспекти гендерної рівності" (с. 1–53) і 3 "Кримінально-процесуальні аспекти гендерної рівності" (с.

80 – 112) виконані автором, а розділи 2 "Гендерний аналіз кримінального права України" і 4 "Гендерний аналіз кримінально-виконавчого права" – співавтором. У чотирьох статтях, виконаних у співавторстві, наукові ідеї належать автору, а збір і узагальнення літератури та практики, з урахуванням якої вони сформульовані, виконані співавторами.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації відображені в наукових працях: монографіях, навчальних посібниках, підручниках, наукових статтях, тезах доповідей і повідомлень. Вони оприлюднювалися, критично оцінювалися та схвалювалися на засіданнях кафедри криміналістики та Вченої ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Вченої ради Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, круглих столах, науково-практичних конференціях національного та міжнародного рівня, зокрема: "Практичні проблеми юридичної освіти в Україні в контексті європейської інтеграції" (Київ, 2001); „Розвиток правової освіти – необхідна умова побудови правової держави” (Харків, 2003); "Проблеми конституційної реформи в Україні" (Київ, 2003); "Міжнародний досвід державного забезпечення рівності жінок та чоловіків" (Київ, 2003); „Проблеми реалізації прав людини у контексті міжнародних конвенцій” (Київ, 2003); „Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів” (Київ, 2004); "Молодь і правова освіта України" (Київ, 2005); „Наукові правничі школи Київського університету” (Київ, 2005); "Болонський процес: досягнення та проблеми вищої правничої освіти України" (Київ, 2006); "Сучасні проблеми, тенденції і перспективи розвитку криміналістики та судової експертизи" (Харків, 2007); "Права і свободи людини і громадянина: проблеми судового захисту" (Київ, 2007); навчально-методичному семінарі зі слідчими та молодими спеціалістами прокуратури міста Києва (Київ, 2007).

Положення дисертації були апробовані і впроваджені в лекційних та практичних заняттях зі спекурсів "Теорія судового пізнання", "Теоретичні аспекти криміналістичної ідентифікації"; курсів криміналістики та юридичної психології, які велися автором на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка; в навчальній діяльності Академії прокуратури України, Академії суддів України, Міжгалузевого інституту управління; в практичній діяльності Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, Прокуратури міста Києва, що посвідчується актами впровадження: Київського національного університету імені Тараса Шевченка (два акти від 26 лютого 2007 року), Академії прокуратури України (від 27 лютого 2007 року № 16-146 вих.); Київського науково-дослідного інституту судових експертиз (від 24 жовтня 2007 року № 01/4-580); Міжгалузевого інституту управління (акт від 30 жовтня 2007 р. №258/10); Академії суддів України (акт від 15 листопада 2007 р.); Прокуратури міста Києва (акт від 17 грудня 2007 р. №02-310 вих-07).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у двох одноособових монографіях та одній монографії у співавторстві, а також у 27 наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України і 21 статті в інших виданнях.

Структура дисертації зумовлена предметом дослідження, метою і завданнями, та складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять 19 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 436 сторінок. Основний текст викладено на 394 сторінках, список використаних джерел, що містить 699 найменувань, – на 32 сторінках, додатки – на 9 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми дисертації, визначаються ступінь її наукової розробленості, мета, завдання й методи дослідження; показується зв'язок роботи з державними програмами боротьби зі злочинністю і планами проведення науково-дослідних робіт Київського національного університету імені Тараса Шевченка; визначаються наукова новизна і практичне значення отриманих результатів дослідження та положення і висновки, що виносяться на захист; вказуються конкретні форми їх апробації й впровадження в навчальний процес і практичну діяльність.

Розділ перший "Загальнотеоретичні аспекти судового пізнання" складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. **"Актуальні проблеми організаційного, процесуального та методологічного забезпечення пізнавальних процесів у сфері сучасного судочинства"** акцентується увага на тому, що, попри декларовану на конституційному рівні єдність органів судової влади, на сьогодні в Україні функціонує кілька самостійних судових систем, які мають відокремлене кадрове, фінансове та матеріально-технічне забезпечення, свої ради суддів, кваліфікаційні комісії тощо. Кожна з цих систем має й власне процесуальне забезпечення, у кожній з них навіть власне розуміння й основних категорій доказового права. Водночас з ускладненням пізнавальних процесів у сфері судочинства є актуальною потреба його належного теоретичного та методологічного забезпечення. Частково цю функцію виконує наука криміналістика. Але оскільки криміналістика зорієнтована на забезпечення пізнавальних процесів у сфері кримінального судочинства, більше того, досудового слідства, то це є свідченням необхідності створення якісно нової системи знань – теорії судового пізнання, яка виконувала б функцію наукового забезпечення пізнавальних процесів у кожній із сфер судочинства. Саме тому автор доходить висновку, що першочерговими проблемами організаційного, процесуального та методологічного забезпечення сучасного судочинства є:

- 1) необхідність організаційного приведення органів судової влади України у відповідність до декларованого законодавством України принципу єдності судової системи та створення єдиного і рівного для всіх суб'єктів правовідносин державного суду з покладанням на нього здійснення функцій правосуддя у справах, що виникають з будь-яких правовідносин;
- 2) необхідність здійснення правосуддя у єдиному процесуальному порядку, що зумовлює потребу уніфікації процесуального законодавства, яким врегульована його процедура, та створення єдиного кодексу судочинства або принаймні кодексу публічного та кодексу приватного судочинства;
- 3) необхідність приведення переліку наукових спеціальностей у відповідність до методологічних засад юридичної науки та перетворення спеціальності 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза на спеціальність – судочинство; теорія судового пізнання;
- 4) необхідність уніфікації методологічних підходів до розуміння та здійснення пізнавальних процесів у сфері судочинства, а з цією метою – запровадження нового напрямку юридичної науки – теорії судового пізнання;
- 5) необхідність створення у класичних національних юридичних вузах на основі кафедр криміналістики кафедр теорії судового пізнання.

У підрозділі 1.2. **"Загальна характеристика пізнання і відображення та особливості психічного відображення"** автор на основі аналізу сучасних визначень пізнання та відображення доводить, що вони базуються на вульгарно-матеріалістичному баченні світу, а тому потребують уточнення, і робить висновок, що: *пізнання* – це процес активного, цілеспрямованого, категоріального відображення дійсності свідомістю людини, а *властивість відображення* – це прояв такого взаємозв'язку між явищами дійсності, за якого особливості одних з них відтворюються у відповідних особливостях інших. Змістом відображення є відтворення ознак одних об'єктів у відповідних ознаках інших. При класифікації слідів-відображень слід виходити з того, що форма відображення залежить від рівня структурної організації взаємодіючих систем і виявляється у вигляді таких видів слідів, як: а) змін просторового взаєморозташування об'єктів; б) трасологічних відображень ознак об'єктів; в) фізичного відображення на атомному та молекулярному рівні; г) відображення у формі хімічних реакцій та перетворення атомів і молекул речовин; ґ) біологічного відображення на ботанічному та зоологічному рівнях; д) фізіологічного відображення як результату діяльності живого організму; е) психічного відображення, що являє собою мислені образи об'єктів, які закарбувалися в свідомості людини (ідеальних відображень); є) соціального відображення у вигляді соціального досвіду та знань.

Зростання активності відображення і ступеня його адекватності є об'єктивним критерієм прогресивності його форм. З урахуванням означених форм відображення повинні здійснюватись і класифікації слідів у сфері судочинства.

Коли ж йдеться про психічне відображення, то воно можливе лише в процесі суб'єктно-об'єктних відносин. Тобто пізнається завжди певний об'єкт як об'єктивна реальність, яка відзначається непо-

вторною сукупністю якісних та кількісних ознак, що й дає можливість вирізнити її серед інших, ототожнювати її. Але слід пам'ятати дуалістичну природу об'єкта пізнання, унаслідок якої він є неподільною єдністю зовнішньої – такої, що сприймається органами чуття та внутрішньої – такої, що досягається розумом сторін, які з позицій філософського осмислення являють собою сутність і явище. А оскільки об'єктивним і постійним станом людини є її взаємодія з навколишнім середовищем, то внаслідок цієї взаємодії на її органи чуття одночасно діє безліч подразників – як внутрішніх, так і зовнішніх. І якщо враховувати психофізіологічні процеси цієї взаємодії, найважливішою з якої є пізнання, то виявиться, що воно починається з уваги – вибіркової спрямованості психічної діяльності суб'єкта та її зосередженості на конкретних об'єктах, унаслідок чого вони й стають об'єктом пізнання. Отже, першою, причому психофізіологічною, операцією, яка відбувається в процесі пізнання, є вирізнення суб'єктом певного об'єкта з навколишнього середовища. При цьому називаючи зазначену операцію психофізіологічною, маються на увазі її фізіологічний і психологічний аспекти, які на даному етапі ще є нероздільними. Рух пізнання ж як процес активної і цілеспрямованої взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання відбувається від явища до сутності, від окремих ознак об'єкта, які сприймалися органами чуття, до їхнього узагальнення і створення абстрактної моделі (образу) цього об'єкта, яка й відображає його сутність. Як наслідок, пізнаний об'єкт для суб'єкта, який його пізнав, уже починає існувати у двох проявах – як об'єктивна реальність, що існує незалежно від суб'єкта пізнання, та як її образ, тобто об'єкт думки (логічний, абстрактний об'єкт), створений суб'єктом пізнання. Причому вже на рівні сприйняття в означеному образі об'єкта узагальнюється не тільки те, що давалось у відчуттях, а й те, що безпосередньо органами чуття не сприймалося. Така здатність свідомості не тільки відтворювати, а й створювати образи предметів, які безпосередньо органами чуття не сприймалися, є уявою. А узагальнене відображення найзагальніших істотних властивостей предметів і явищ та взаємовідносин між ними приводить до формування понять, які є засобом комунікації між людьми, і передбачають різний ступінь абстрагування від того, що давалось у відчуттях.

Але відчуття ще сприймаються як недиференційовані та неопредметнені враження від навколишнього. Усвідомлюються ж відчуття як образи речей лише в пізнавальній рефлексії, у самосвідомості. Тобто, якщо в безпосередньому відчутті відчуття і те, що відчувається, ще не розрізняються, то вже на рівні сприйняття відбувається категоризація предметів, тобто підведення предмета під певний образ, поняття, яким у пам'яті володіє суб'єкт пізнання. Причому основою механізму категоризації є ідентифікація об'єкта, що дається у відчуттях, і віднесення його до певного класу об'єктів, а вже результат цього підведення множини подібних предметів до одного класу закріплюється загальним іменем предметів цього класу, яким вони позначаються та у якому відображаються їхні найважливіші властивості. Крім здатності відображати об'єктивну реальність, важливо відзначити й таку властивість свідомості, як її здатність зберігати результати відображення у вигляді абстрактних образів і таким чином накопичувати інформацію про світ. Однак ця інформація залишалася б мертвою без можливості її використання в процесі подальшої взаємодії з навколишнім світом. Найяскравіше ця здатність виявляється в аналітичній діяльності, ядром якої є порівняння, і як наслідок цього – виявлення серед ознак об'єктів таких, що збігаються, та ототожнення їх. Отже, за вирізненням окремих часток об'єктивної дійсності наступною (причому вже суто логічною) операцією в процесах пізнання є їхнє порівняння з відображеними та категоризованими образами об'єктів, що зберігаються в пам'яті людини. Саме такий порівняльний аналіз, який є властивістю, що генетично притаманна свідомості, і лежить в основі ототожнення – розрізнення об'єктів.

Таким чином, у процесі пізнання об'єкт дійсності з реальності, яка не залежить від свідомості суб'єкта пізнання і сприймається ним таким, яким він даний йому його відчуттями, будучи узагальненим мисленням, перетворюється на абстрактну об'єктивну реальність – образ цього об'єкта, що відображає його сутність, у вигляді певного поняття, яке до того ж є суб'єктивним, оскільки характер цього образу залежить не тільки від самого об'єкта, а й від процесу та наслідків його відображення. А з цього випливає, що для суб'єкта пізнання сутність пізаного ним об'єкта – це створений ним суб'єктивний образ цього об'єкта, який при цьому продовжує залишатися незалежно та поза його свідомістю "річчю в собі". Саме тому, виходячи з об'єктивності передумов пізнавального відображення, за своєю природою воно є об'єктивним, однак активність суб'єкта пізнання надає його-

го результатам суб'єктивного характеру, а їх неадекватність може бути як наслідком об'єктивних труднощів проникнення в сутність явищ, так і суб'єктивних причин.

У підрозділі 1.3. **”Загальнотеоретичні аспекти інформаційного забезпечення свідомості”** автор констатує, що: у структурі пізнавального відображення виділяється чуттєва та раціональна складові, в межах яких розрізняються відчуття і сприйняття (чуттєвий рівень), а також уявлення, поняття, судження і умовиводи (раціональний рівень). Чуттєве пізнання хоча й є основою всіх знань про об'єктивну дійсність, це початковий його етап, який відображає переважно зовнішній аспект явищ, дає відомості про окреме, а виявлення загального, проникнення в сутність явищ досягається на раціональному рівні. Незважаючи на якісну своєрідність, чуттєве і раціональне пізнання функціонує в нерозривній єдності, взаємодоповнюючи одне одного. Чуттєва та раціональна складові в інформаційному забезпеченні свідомості виступають у складі емпіричного і теоретичного пізнання. Емпіричне пізнання здійснюється переважно за допомогою органів чуття, тобто безпосередньої взаємодії його суб'єкта з відповідним об'єктом, що дає змогу пізнати цей об'єкт переважно з боку тих його ознак і властивостей, які доступні чуттєвому сприйняттю, а теоретичне пізнання базується на раціональному відображенні об'єктивної дійсності. Емпіричне пізнання являє собою нижчий його рівень, воно обмежується відображенням дійсності на рівні явища, однак воно є основою для розгортання теоретичного пізнання, яке розкриває сутність цієї дійсності і характер зв'язків між її складовими, що є недоступним для емпіричного пізнання. Якщо емпіричне пізнання без теоретичного неможливе, то теоретичне як вищий його рівень може здійснюватись і без емпіричного.

Пізнання може здійснюватись безпосередньо, коли суб'єкт безпосередньо взаємодіє з об'єктами пізнання, та опосередковано, коли знання набуваються з джерел, які відобразили об'єкт пізнання або шляхом логічних операцій. Чуттєве є переважно безпосереднім пізнанням, а раціональне – опосередкованим. Раціональним, а отже, й опосередкованим є логічне доказування. Слід розрізняти й побутове та наукове пізнання. В основі їх розмежування – сфера їхнього застосування, рівень організованості та можливості проникнення в сутність явищ. Зокрема, побутове пізнання менш організоване, воно нерозривно пов'язане з практичною діяльністю і базується переважно на щоденному досвіді та здоровому глузді, а наукове пізнання – це самостійний вид цілеспрямованої суспільної діяльності, що здійснюється за допомогою наукових засобів. Пізнання у сфері судочинства є одним із різновидів прикладного наукового пізнання.

У підрозділі 1.4 **”Характеристика окремих елементів когнітивної діяльності та їх вплив на формування судових показань”** автор констатує, що в структурі інформаційного забезпечення свідомості слід розрізняти такі складові, як увага, відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення та уява, кожна з яких істотно впливає на кінцеві результати пізнавальної діяльності. А організованість свідомості насамперед проявляється в уважності, тобто у вибірковій спрямованості і зосередженості уваги на значущих об'єктах. При характеристиці уваги слід розрізняти такі її властивості, як: спрямованість, активність, обсяг (широта), розподіленість, зосередженість, інтенсивність, стійкість, переключуваність. Високий рівень уважності – показник організованості свідомості, а низький – свідчить про її дезорганізованість. Слід враховувати непатологічні та патологічні прояви дезорганізації свідомості. Непатологічними її проявами є неуважність, перевтом, апатія (байдужість), гнів, страх, стрес, фрустрація та фізіологічний афект, а патологічними – є патологічний афект і патологічні стани психіки.

Відчуття – це психічний процес відображення окремих властивостей явищ об'єктивної дійсності, який виникає в результаті їхнього впливу на органи чуття. Залежно від виду (модальності) аналізатора розрізняють зорові, слухові, шкірні, нюхові, смакові, кінестезичні (динамічні), статичні, вібраційні, органічні та больові відчуття. На відчуттях базуються складніші пізнавальні процеси, такі як: сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення та уява. Робота кожного аналізатора відзначається властивими лише йому закономірностями, але усі види відчуттів насамперед відзначаються певною чутливістю та можливістю її зміни (адаптацією) які залежать не тільки від зовнішніх подразників, а й від внутрішніх станів.

Завдяки одночасному функціонуванню кількох аналізаторів людина виявляється здатною чуттєво відобразити не тільки окремі ознаки об'єктів, а й сприймати їх у вигляді цілісних образів. Отже,

сприйняття – це відображення предметів і явищ у цілісному вигляді внаслідок усвідомлення їхніх ознак, що є вищим етапом у розвитку процесу пізнання порівняно з відчуттям. Ознаками сприйняття є: осмисленість, узагальненість, цілісність, структурність, вибіркова спрямованість, апперцепція та константність сприйняття.

Уявлення – це відтворення в свідомості образу предмета мислення, який раніше сприймався наочно. На рівні уявлень в образі узагальнюється не тільки те, що давалось у відчуттях, а й те, що органами чуття не сприймалося. Ця здатність розуму не тільки відтворювати, а й створювати образи предметів, які безпосередньо не сприймалися, дає змогу встановлювати недосяжні чуттєвому сприйняттю зв'язки і відношення речей, виконувати прогностичну функцію.

Процес відображення найзагальніших істотних властивостей предметів і явищ приводить до формування понять – мисленнєвих образів об'єктивної дійсності, які фіксуються у пам'яті людини і використовуються нею у мисленні, тобто опосередкованому та узагальненому оперуванні психічними відображеннями з метою виявлення істотних, закономірних взаємозв'язків між явищами дійсності, та уяві, яка являє собою психічний процес побудови нового образу на основі наявного досвіду та знань. Але поняття не можуть бути використані іншими особами до тих пір, поки рух думки не досягне такого рівня абстракції, на якому можливе поєднання створеного поняття з певним символом або знаком, словом або словосполученням. Саме тому, тільки матеріалізуючись, і насамперед у формі визначення, поняття стають надбанням суспільства.

Кожен елемент когнітивної діяльності істотно впливає на формування судових показань, а тому він має детально вивчатися та враховуватися в процесі формування доказів.

Розділ другий ”Особливості пізнання та доказування у сфері судочинства” складається з п'яти підрозділів.

У підрозділі 2.1. **”Загальна характеристика пізнання у сфері судочинства”** підкреслюється, що пізнання у сфері судочинства відбувається в межах процесуальних правовідносин, а тому, крім сфери його здійснення, воно відзначається ще й: специфікою його мети та завдань, особливостями його об'єкта, яким є юридично значущі факти; особливою соціальною значущістю його результатів; тим, що його суб'єкти, засоби та форми їх застосування визначені законом; особливостями фіксації отриманих результатів та оперування ними в процесі доказування; обмеженими часовими межами та конфліктними умовами його здійснення; здійсненням його у формі доказування, яке являє собою здійснювану у визначеному законом порядку єдність логічного і практичного аспектів діяльності уповноважених суб'єктів, спрямованої на формування, перевірку та оцінку доказів і їхніх процесуальних джерел, а також оперування ними з метою встановлення істини; колективним характером; переважно ретроспективним, а отже, й опосередкованим його здійсненням, хоч окремі його аспекти можуть мати й безпосередній характер.

У підрозділі 2.2. **”Пізнання та доказування, дослідження та доказування, види досліджень у сфері судочинства”** автор, розмежовуючи процесуальне і логічне доказування, акцентує увагу на тому, що при їх характеристикі слід враховувати, що доказування тези, висновку завжди повернуто до зовнішнього адресата, тоді як пізнання спрямоване насамперед на формування внутрішнього переконання самого суб'єкта пізнання. Процесуальне доказування, з одного боку, є діяльністю суб'єктів з формування, перевірки й оцінки доказів та їхніх процесуальних джерел, а з іншого – формулюванням на цій основі певних тез і наведенням аргументів для їхнього обґрунтування. Саме тому в його структурі слід розрізняти два аспекти: пізнавальний, спрямований на встановлення фактичних даних, або коли за допомогою одних (доказових) фактів отримують (виводять) знання про інші (установлювані) факти (обставини), і процесуальний, який проявляється у формуванні, перевірці та оцінці доказів та оперуванні ними в процесі доказування. Отже, процесуальне доказування – це здійснювана у визначеному законом порядку пізнавально-практична діяльність уповноважених суб'єктів, що полягає у формуванні, перевірці й оцінці доказів та їхніх процесуальних джерел, а також оперування ними з метою встановлення істини у сфері судочинства. Воно здійснюється у формі визначених законом слідчих і судових дій. Результати пізнавальних актів, що здійснюються поза межами цих дій (непроцесуальні пізнавальні дії) доказового значення не мають.

Предмет пізнання є ширшим за предмет доказування, що дає підстави розрізняти обставини, що підлягають обов'язковому доказуванню, і обставини, що підлягають установленню. А межами

доказування є такий обсяг доказового матеріалу (доказів та їхніх джерел), який забезпечує належне та достовірне встановлення всіх обставин, що входять до предмета доказування, правильне вирішення справи та вжиття заходів щодо запобігання злочинам.

А дослідження – це детальне вивчення конкретного об'єкта з метою з'ясування його сутності, ознак, складових і зв'язків між ними та з іншими об'єктами.

Щодо видів досліджень у сфері судочинства, то, крім ідентифікаційних та неідентифікаційних, слід розрізняти інші їх види. Зокрема, у межах неідентифікаційних – діагностичні, класифікаційні та ситуаційні. В межах діагностичних – класифікаційні, диференційні, казуальні, презентаційні, ретрогностичні, прогностичні, реконструкційні, реставраційні. В межах ситуаційних – обставинні, подійні, атрибутивні, казуальні, нормативістські тощо. І хоча ця класифікація потребує вдосконалення, означений підхід є продуктивним як з теоретичного, так і з практичного поглядів. Серед досліджень, які здійснюються у сфері судочинства, особливе місце належить так званим судово-балістичним дослідженням. Але попри поширення цього поняття, автор доводить, що воно не відповідає ні предмету балістики як військово-технічної науки, ні змісту досліджень пов'язаних із застосуванням зброї, які фактично проводяться у сфері судочинства, а тому вони мали б називатися судовим дослідженням зброї, боєприпасів та слідів їх застосування.

Що ж до того, які дослідження у сфері судочинства є криміналістичними, то фактично ними є лише ті, які здійснюються на методах власне криміналістики.

Дослідження у сфері судочинства можуть здійснюватися в процесуальних і непроцесуальних формах. Процесуальні дослідження спрямовані на отримання судового доказу, а непроцесуальні здійснюються паралельно з процесуальними і відіграють допоміжну, забезпечувальну роль. Наприклад, непроцесуальні ідентифікаційні дослідження спрямовані лише на розв'язання питання про тотожність, а тому й зводяться лише до безпосереднього ототожнення, а процесуальні є системою взаємопов'язаних пошукових, організаційних, дослідницьких та оціночних дій, спрямованих на отримання судового доказу про тотожність.

У підрозділі 2.3. **”Проблемні аспекти мети і завдань процесуальної діяльності та окремих її інститутів”** автор доводить, що не слід ототожнювати поняття ”мета” та ”завдання”, оскільки мета – це мислено передбачуваний і очікуваний результат певної діяльності, а завдання – це те, що потрібно виконати для досягнення мети. Слово ”мета” не є синонімом слова ”ціль”, оскільки ціль – це те, у що потрібно влучити. Водночас слід враховувати, що у російській мові слово ”цель” багатозначне, а тому охоплює зміст українських слів і ”мета”, і ”ціль”. Крім того, оскільки мета будь-якої діяльності завжди одна, то в українській мові слово ”мета” у множині не використовується, і як наслідок у практичному мовленні тут часто застосовується поняття ”цілі”.

Мета і завдання судочинства та окремих його інститутів належним чином не визначені ні в законодавстві, ні на теоретичному рівні, але їх порівняльний аналіз дає підстави для висновків, що: 1) співвідношення між метою та завданнями має діалектичний характер – мета досягається через розв'язання конкретних завдань, але по її досягненні вона припиняє своє функціонування як мета й стає засобом досягнення мети вищого ступеня загальності, з позицій якої і виступає як одне із завдань, спрямованих на її досягнення; 2) система цілей судочинства має ієрархічний характер; 3) мета судочинства досягається шляхом розв'язання поставлених перед ним завдань; 4) досягнення мети судочинства стає засобом досягнення мети правосуддя загалом, а реалізація мети правосуддя стає засобом досягнення цілей, що стоять перед державою та суспільством.

Враховуючи специфіку судочинства, актуальною вбачається й класифікація його завдань з урахуванням їх змісту, зокрема: *пошукові*, у процесі яких виявляються об'єкти дослідження та фактичні дані про них; *констатаційні*, у результаті яких здійснюється ”фактофіксуюча функція” особи, що здійснює доказування, тобто встановлення та фіксація очевидних на емпіричному рівні характеристик об'єктів, виявлених відомостей, слідів, механізмів, процесів тощо; *аналітичні*, спрямовані на виявлення інтеграційно-вивідних відомостей, тобто відомостей неочевидних, які можуть бути отримані в результаті спеціального дослідження об'єктів і даних, добутих у результаті вирішення констатаційних завдань; *оціночні*, що розв'язуються при оцінці фактичних даних, проміжних та

кінцевих висновків, і які дають змогу вирішити поставлені перед дослідником завдання. Особливе місце у сфері судочинства посідають *процесуальні* завдання, тобто ті, що передбачені законодавцем, виконання яких є обов'язковим і які визначають специфіку (характер, мету, засоби, форми тощо) усіх пізнавальних дій у цій сфері, а також *тактичні*, що дають змогу вибирати та використовувати найраціональніші пізнавальні засоби. Але у будь-якому дослідженні не обійтись і без виконання суто *технічних, комунікативних та організаційно-розпорядчих* завдань, що сприяють організації та здійсненню всього дослідницького процесу.

У підрозділі 2.4. "Суб'єкти пізнання і доказування" автор доходить висновку, що серед осіб, які беруть участь у пізнавальних діях у сфері судочинства слід розрізняти його учасників, які шляхом використання наданих їм законом прав і виконання покладених на них обов'язків здійснюють процесуальні та непроцесуальні функції, і суб'єктів доказування, на яких законом покладено обов'язок або надано право брати участь у доказуванні. Оскільки розслідування злочину та судовий розгляд справи являють собою окремих випадок пізнання, то всі його суб'єкти можуть здійснювати пізнавальні дії. Однак оскільки у сфері судочинства процесуально значущими визнаються лише пізнавальні дії, які здійснюються у формі доказування (тобто у формі процесуальних дій), то й суб'єктами цього пізнання можуть бути лише суб'єкти цих процесуальних дій, а суб'єктами непроцесуальних пізнавальних дій можуть бути будь-які учасники судочинства. Причому, якщо непроцесуальні пізнавальні дії можуть здійснюватись одноособово, то процесуальні пізнавальні дії являють собою систему взаємопов'язаних і взаємозумовлених колективних дій учасників конкретної слідчої або судової дії. У підрозділі 2.5. "*Процеси пізнання і доказування: поняття, структура*" підкреслюється, що однією з вихідних гносеологічних умов пізнання і доказування є визначення їхньої структури та механізму здійснення, тобто розв'язання проблеми, як цю діяльність можна подати у вигляді системи елементів, що орієнтують на те, як суб'єкт пізнання має мислити і діяти практично з метою отримання істинних і достовірних результатів.

У структурі доказування умовно можна виділити такі стадії, як: а) формування доказів та їхніх процесуальних джерел, яке передбачає виявлення і вилучення об'єктів, слідів і відомостей, що стосуються скоєного злочину, їхнє процесуальне закріплення та збереження як доказів; б) дослідження доказів та їхніх процесуальних джерел, яке передбачає їх вивчення та перевірку; в) оцінка доказів та їхніх процесуальних джерел, яка полягає у визначенні їхньої відносності, допустимості, достовірності та достатності; г) оперування доказами, яке передбачає їхнє групування, наведення аргументів для їх обґрунтування і кореспондування їх як фактичних даних адресату доказування з метою встановлення істини у справі.

Структура пізнавальних дій у сфері судочинства насамперед залежить від мети, на досягнення якої вона спрямована, згідно з чим розрізняють процесуальні та непроцесуальні пізнавальні дії. Якщо метою пізнавальної дії є лише розв'язання певного пізнавального питання, то і її структура являтиме собою лише структуру взаємодії суб'єкта з об'єктом пізнання, а такі дії матимуть непроцесуальний характер. Якщо ж метою пізнавальних дій є отримання судового доказу, то ця діяльність має процесуальний характер і являє собою систему взаємопов'язаних пошукових, процесуальних, організаційних, пізнавальних, тактичних і технічних дій, спрямованих на організацію і проведення певної слідчої або судової дії.

В організаційному аспекті структура пізнавальних дій складається з підготовчої стадії, стадії безпосереднього пізнання та заключної стадії, у межах кожної з яких згідно з розв'язуваними завданнями слід розрізняти окремі відносно самостійні етапи, кожен з яких складається з певної кількості окремих дій, спрямованих на розв'язання конкретних пізнавальних завдань.

А в операціональному аспекті вона являє собою сукупність прийомів і дій, спрямованих на отримання судового доказу. Саме тому якщо в операціональному аспекті розглядати, наприклад, структуру криміналістичної ідентифікації як сукупність прийомів і дій, спрямованих на отримання судового доказу про тотожність, то з цього погляду вона насамперед залежить від характеру ототожнюваних та ототожнюючих об'єктів. Так, при ототожненні за матеріально-фіксованими відображеннями вона являтиме собою діяльність з організації і проведення експертного дослідження, а при ототожненні за відображеннями об'єктів свідомістю людини – діяльність з організації і прове-

дення пред'явлення для впізнання. А з урахуванням цього стає очевидним, що структура криміналістичної ідентифікації має включати не тільки структуру конкретної слідчої дії, у межах якої проводиться ототожнення, а й дії забезпечувального характеру.

Розділ третій "Загальна характеристика засобів пізнання та доказування у сфері судочинства" складається з шести підрозділів.

У підрозділі 3.1. **"Поняття засобів наукового пізнання та їхні особливості у сфері судочинства"** дається загальна характеристика засобів наукового пізнання та розкриваються їхні особливості у сфері судочинства, характеристика засобів доказування у цій сфері. Зокрема, тут розглядаються світоглядні принципи в системі засобів пізнання, характеризуються загальнонаукові та окремонаукові методи пізнання, у тому числі й методи криміналістики, а також технічні засоби пізнання, що використовуються у цій сфері.

Автор доходить висновку, що засоби пізнання – це об'єктивна, історично зумовлена, відносно стійка і водночас відкрита система теоретичних і технічних (інструментальних) засобів, які використовуються з метою досягнення знань про об'єктивну дійсність. А особливістю сучасного наукового пізнання є функціонування в ньому багаторівневої системи, яка включає: а) психофізіологічні механізми взаємодії суб'єкта з об'єктивною дійсністю; б) світоглядний шар наукових знань, який являє собою фундаментальні філософські принципи наукового сприйняття і перетворення дійсності та є змістом всезагального методу; в) систему діалектично взаємопов'язаних і взаємозумовлених загальнонаукових, окремонаукових і спеціальних методів пізнання; г) логічні форми пізнання, які є системою відомостей про закони та форми мислення в процесі застосування окремих методів пізнання; г) технічні засоби, які розширюють пізнавальні можливості суб'єкта пізнання.

Засоби пізнання, які застосовуються в конкретному науковому дослідженні, детерміновані предметом пізнання та його суб'єктом.

Система засобів пізнання у сфері судочинства – це історично зумовлена, об'єктивна, відносно стійка система визначених законом науково-технічних засобів, що використовуються в процесі доказування судової істини.

У системі засобів пізнання особливе місце посідають методи пізнання. У найзагальнішому розумінні метод є способом упорядкування діяльності з досягнення певної мети, а метод пізнання – це система правил, які орієнтують на певний спосіб дій при розв'язанні пізнавальних завдань. Методи пізнання є складовими системи засобів пізнання, але водночас кожен метод є складноорганізованою системою нижчого рівня загальності, яка реалізується за допомогою власних засобів (правил, способів, дій). Методи пізнання класифікують за різними підставами: ступенем загальності (всезагальний, загальнонаукові, окремонаукові та спеціальні методи); рівнем пізнання (емпіричні й теоретичні методи); сферою застосування (методи наукового пізнання і методи практичної діяльності; методи філософського і методи прикладного пізнання; методи побутового і методи наукового пізнання); природою (теоретичні та інструментальні методи); галузями знань (фізичні, хімічні, біологічні тощо); сферою виникнення і переважного функціонування (методи суспільних, методи природничих і методи технічних наук) тощо.

Для досліджень у сфері судочинства важливою є й така підстава класифікації методів, як ступінь активності втручання суб'єкта в досліджуваний об'єкт і характер оперування об'єктом, згідно з чим слід розрізняти методи руйнівного характеру (методи, що призводять до повного знищення об'єкта та методи, що зумовлюють часткове руйнування об'єкта) та методи неруйнівного характеру, тобто ті, що не впливають на стан досліджуваних об'єктів.

Принципами допустимості наукових засобів пізнання у сфері судочинства є законність, відповідність морально-етичним вимогам, наукова обґрунтованість, доцільність, економність, безпечність, ефективність і доступність.

У підрозділі 3.2. **"Засоби доказування у сфері судочинства"** автор обґрунтовує висновок, що поряд із системою засобів пізнання слід розрізняти й систему засобів процесуального доказування, яка являє собою об'єктивну, історично зумовлену, регламентовану законом систему процесуальних дій, науково-технічних засобів, доказів і їхніх процесуальних джерел та процесуальних форм оперування ними, які використовуються у процесі розв'язання завдань судочинства. Оскільки процесуальне дока-

зування є одночасно й процесом пізнання, то засоби доказування є і засобами пізнання. Що ж до засобів доказування, то: 1) неправомірно зводити їх лише до процесуальних джерел фактичних даних, ними слід визнати й самі докази; 2) якщо доказування визнається і процесом пізнання, то засобами доказування слід визнати і науково-технічні засоби, які використовуються для розв'язання його завдань; 3) якщо особливістю пізнання-доказування є те, що воно здійснюється у визначених законом формах, недотримання яких зумовлює нікчемність його результатів, то засобом доказування слід визнати й саму, здійснювану у визначених законом формах, діяльність суб'єктів доказування з реалізації цього процесу.

Офіційне тлумачення поняття "доказ" як "всякі фактичні дані" (ст. 65 КПК), є некоректним, оскільки доказами можуть бути не будь-які відомості, а відомості, що відповідають вимогам закону. А такими вимогами є: а) реальна наявність їх як фактів об'єктивної дійсності, які адекватно відображають певні обставини; б) вони мають бути отримані уповноваженими особами, з визначених законом джерел, у визначених законом умовах і визначеними в законі способами; в) їхнім змістом мають бути відомості (інформація), що мають значення для встановлення або спростування обставин у конкретній справі; г) вони повинні бути оцінені, зафіксовані, посвідчені та прилучені до справи визначеним законом способом.

Універсальним визначенням процесуальних доказів для кожної із сфер судочинства могло б бути таке:

"Доказами у справі є такі, що відповідають вимогам закону відомості про факти, документи, а також будь-які інші матеріальні об'єкти, що мають значення для правильного розв'язання справи, заяви або звернення особи".

З урахуванням цього ст. 65 КПК України слід було б викласти у такій редакції:

"Доказами у справі є такі, що відповідають вимогам закону відомості про факти, документи, а також будь-які інші матеріальні об'єкти, що мають значення для правильного розв'язання справи (заяви або повідомлення про злочин).

Процесуальними джерелами доказів є: показання свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, висновки експертів, протоколи слідчих і судових дій, носії інформації, на яких з допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, протоколи з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, та інші документи і речові докази".

Забезпеченню вимоги оперування в процесі доказування лише допустимими доказами сприяло б доповнення ст. 66 КПК України частиною четвертою такого змісту: "Виявивши факт порушення закону при формуванні конкретного доказу, особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор або суддя в межах своєї компетенції виносить постанову про визнання цього доказу недопустимим і виключає його з числа доказів, якими можуть установлюватись обставини, що підлягають доказуванню у справі".

Процесуальними доказами є й речові докази. Але їх визначення, яке дається у ст. 78 КПК, є невдалим, а тому термін "предмети", яке фігурує у цьому визначенні, доцільно замінити терміном "матеріальні об'єкти", яке точніше відповідає онтологічній, гносеологічній і процесуальній природі цього поняття. Крім того, оскільки функції доказів визначені й в інших нормах процесуального закону, то подібний детальний, але не вичерпний їх перелік при визначенні речових доказів є невиправданим. Саме тому при визначенні речових доказів слід вказати лише на ті загальні ознаки, за наявності яких вони можуть бути засобом доказування. А ними є: 1) їх матеріальний характер; 2) наявність зв'язку з обставинами розслідуваного злочину; 3) здатність сприяти встановленню цих обставин; 4) відповідність процесуальним вимогам щодо долучення їх до матеріалів справи. Невідповідність об'єкта хоча б одній із перерахованих ознак виключає можливість його використання як речового доказу. Саме тому стаття 78 КПК мала б бути сформульована так: "Речовими доказами можуть бути будь-які матеріальні об'єкти, які причинно пов'язані з обставинами розслідуваного злочину, є джерелом відомостей про цей злочин та долучені до справи у визначеному законом порядку з метою використання їх як засобів встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи".

У підрозділі 3.3. **"Світоглядні принципи в системі засобів пізнання"** автор обґрунтовує висно-

вок, що діалектико-матеріалістичний метод є не єдиним загальним методом, а тому об'єктивність пізнання може бути забезпечена лише з урахуванням інших світоглядних підходів, зокрема, антидіалектичного та ідеалістичного тощо. Крім того, оскільки одним методом неможливо розв'язати жодного пізнавального завдання, то поняття "всезагальний метод" слід замінити поняттям "світоглядні принципи", універсальне значення яких полягає в тому, що вони не розкривають причин окремих явищ, а показують, як потрібно діяти, щоб їх розкрити. Саме на основі світоглядних принципів, яких дотримуються конкретні суб'єкти, вони обирають і форми та способи мислення, і методи пізнання та практичної діяльності. Оскільки кожна наука базується на певному філософському способі мислення, згідно з яким і розробляє свої власні методи пізнання, то світоглядні принципи функціонують не тільки на рівні загального, а й на рівні загальнонаукових, окремонаукових і спеціальних методів.

У підрозділі 3.4. **"Загальнонаукові методи пізнання"** автор констатує, що загальнонауковими є методи, які, наповнюючись специфічним змістом, але не змінюючись у своїй логіко-гносеологічній основі, можуть використовуватись у різних галузях пізнання безпосередньо або в пристосованому вигляді. Залежно від рівня пізнання, переважно на якому вони застосовуються, серед загальнонаукових методів розрізняють методи, що застосовуються в емпіричних дослідженнях (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент), методи, що застосовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання, використання приладів, історичний і логічний методи тощо), та методи, що застосовуються в теоретичних дослідженнях (ідеалізація, формалізація, аксіоматичний метод, сходження від абстрактного до конкретного).

У підрозділі 3.5. **"Поняття окремонаукових методів і загальна характеристика методів криміналістики"** автор підкреслює, що окремонауковими є методи, які сформувались у надрах конкретної науки, але ними можуть бути й пристосовані для її потреб загальнонаукові методи та методи інших наук. Саме тому криміналістичними є методи, засновані на криміналістичних знаннях, а також пристосовані для вирішення завдань у сфері судочинства за рахунок інтеграції досягнень природничих, технічних і суспільних наук. Серед цих методів розрізняють техніко-криміналістичні методи (методи збирання інформації, методи експертного дослідження) та структурно-криміналістичні (методи побудови певних систем: планування, прогнозування, прийоми тактики слідчих дій, методики розслідування, методи наукового узагальнення слідчої і судової практики тощо). Щодо спеціальних методів криміналістики, то ними насамперед є методики окремих досліджень, які створюються на основі окремих методів та технічних засобів для розв'язання завдань судочинства з урахуванням об'єкта дослідження.

У підрозділі 3.6. **"Технічні засоби пізнання та доказування"** автор підкреслює що технічні засоби сприяють будь-яким пізнавальним діям, оскільки вони: розширюють межі відчуття, поліпшують умови сприйняття, дають змогу точно визначити кількісні характеристики досліджуваних об'єктів та сприяють визначенню їхніх якісних ознак, дають змогу об'єктивно зафіксувати ознаки об'єктів, процеси їх дослідження та отримані результати, сприяють мисленнєвій діяльності та накопиченню і обробці необхідної інформації, полегшують перевірку істинності отриманих знань на практиці. Саме тому пізнання у сфері судочинства також неможливе без застосування технічних засобів, які розширюють пізнавальні можливості та сприяють належній фіксації його ходу і результатів. Зокрема, вони полегшують виявлення, дослідження і посвідчення необхідної інформації та речових доказів, забезпечують переконливість при доказуванні, точність фіксації умов і результатів слідчих дій, сприяють встановленню причин явищ і взаємозв'язків між ними. При їх характеристиці також використовуються відповідні класифікації, а тому за завданнями, для розв'язання яких вони використовуються, серед техніко-криміналістичних засобів розрізняють: а) допоміжні; б) засоби виявлення, фіксації та вилучення слідів і речових доказів; в) засоби судово-оперативної фото- і відеозйомки; г) засоби науково-дослідницької техніки; г) технічні засоби криміналістичної профілактики тощо.

Розділ четвертий "Характеристика окремих засобів пізнання та доказування у сфері судочинства" складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 4.1. **"Тактичні засоби розв'язання пізнавальних завдань у сфері судочинства: по-**

няття і загальна характеристика” дається загальна характеристика тактичних засобів розв’язання пізнавальних завдань у сфері судочинства, розкриваються особливості тактичних прийомів та методів, на яких вони базуються, розглядаються тактичні прийоми, засновані на даних наукової організації праці, тактичні прийоми засновані на даних логіки, а також тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу. Автор доходить висновку, що прийом – це рекомендація про певний спосіб дій, а тактичний прийом – це наукова рекомендація про певну лінію поведінки, спрямовану на ефективне розв’язання окремого завдання. Саме тому тактичні прийоми у сфері судочинства – це розроблені на основі даних науки, узагальнення слідчої практики та вимог закону рекомендації про певну лінію поведінки, спрямовану на розв’язання окремих його завдань. Ознаками тактичного прийому є його: науковий характер, практична обґрунтованість, системність, рекомендаційний та альтернативний характер, законність, етичність, цілеспрямованість, пізнавальна цінність, доступність, вибірковість, економність, ефективність, ефектність. А принципами допустимості – законність, відповідність морально-етичним вимогам, наукова обґрунтованість та доцільність.

У підрозділі 4.2. **”Тактичні прийоми, засновані на даних наукової організації праці”** автор доходить висновку, що ними є: організація та планування розслідування, мобілізація і розстановка сил, розслідування бригадним методом, використання оперативно-розшукових заходів, створення слідчо-оперативних груп, організація дослідження матеріальної обстановки, використання спеціальних знань, звернення до громадськості, використання засобів масової інформації. Зокрема, організація розслідування передбачає створення умов, необхідних для ефективної роботи учасників процесу. Планування розслідування – це процес організації розслідування конкретного злочину, який передбачає відповідні розрахунки та організаційні заходи щодо оптимального його здійснення з урахуванням витрати часу і сил. Мобілізація і розстановка сил передбачають: а) визначення кола і залучення учасників слідчої дії, ознайомлення їх з їхніми правами і обов’язками та інформування про передбачену законом відповідальність; б) розподіл обов’язків; в) роз’яснення суті дій, їхньої мети, етапів і завдань, які вирішуються на кожному з них; г) контроль за виконанням цих обов’язків. Метою застосування оперативно-розшукових заходів є використання можливостей оперативно-розшукових органів. Зокрема, з їх допомогою можуть розв’язуватися такі завдання: а) підготовка оперативно-розшуковими заходами умов для успішного проведення слідчих дій; б) використання їх результатів при проведенні слідчих дій з метою отримання доказів; в) проведення цих заходів одночасно із слідчими діями з метою підвищення їхньої ефективності; г) закріплення і розвиток результатів слідчих дій тощо.

Матеріали, одержані в результаті проведення оперативно-розшукових заходів, підлягають оцінці на предмет їхньої відповідності закону. Зокрема, оцінка цих матеріалів передбачає встановлення їх відповідності таким критеріям: а) чи були дотримані положення закону про те, з якою метою можуть проводитися оперативно-розшукові заходи; б) чи були ці заходи проведені уповноваженим на це органом; в) чи передбачені законом заходи, в результаті яких була одержана інформація, що залучається до кримінального процесу; г) чи були передбачені законом підстави для проведення оперативно-розшукових заходів; д) чи були додаткові умови, передбачені законом для проведення деяких оперативно-розшукових заходів; е) чи був дотриманий встановлений законом особливий порядок проведення оперативно-розшукових заходів, пов’язаних з обмеженням конституційних прав і свобод; є) чи були дотримані положення закону щодо недоторканності посадових осіб, які обіймають визначені законом посади.

Створення слідчо-оперативних груп передбачає одночасну участь кількох працівників різного профілю – слідчих і оперативних співробітників, кожний з яких застосовує при цьому свої можливості і діє в межах своєї компетенції, використовуючи при цьому свої знання, здібності й індивідуальні нахили.

Організація дослідження матеріальної обстановки передбачає: визначення її меж; візуальне орієнтовне ознайомлення з нею; вибір напрямку руху; вибір послідовності дослідження окремих її частин; вибір методів дослідження, поєднання статичного і динамічного методів; фіксація ходу і результатів тощо.

Звернення до громадськості розраховано на її допомогу, яка може проявлятися в: а) участі в інфо-

рмуванні населення про обставини певного злочину (напр., за допомогою засобів масової інформації); б) інформуванні слідчих про вчинені або підготовлювані злочини, місцеперебування підозрюваних осіб або викраденого майна; в) участі в збиранні орієнтуючої інформації за завданням слідчого до порушення кримінальної справи; г) участі в підготовці та проведенні окремих слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; г) участі у виявленні умов, що сприяють скоєнню злочинів; д) участі в профілактичній діяльності слідчого.

Змістом використання засобів масової інформації є інформаційні заходи, що використовуються з метою впливу на певних осіб.

У підрозділі 4.3. **”Тактичні прийоми, засновані на даних логіки”** автор робить висновок, що найпоширенішими загальнонауковими методами, які лежать в основі тактичних прийомів, заснованих на даних логіки, є: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза, абстрагування, порівняння, ототожнення, прогнозування, моделювання, реконструкція.

Аналіз – це мислене розчленування фактів, виділення їхніх складових і осмислення та оцінка кожного з них, а синтез – це протилежний аналізу прийом, який полягає у вивченні предмета в його цілісності, в єдності та взаємозв'язку його складових, розчленованих шляхом аналізу. Зіставлення знань, висловлених у формі суджень, з даними досвіду та з іншими судженнями приводить до формулювання умовиводів, які являють собою форму мислення (логічну дію), у результаті якої з одного або кількох відомих і певним чином пов'язаних суджень (засновків) здобувається нове судження (висновок), у якому міститься нове знання. Серед умовиводів найпоширенішими є індуктивні, дедуктивні, традуктивні та гіпотетичні. Залежно від того, чи існує між засновками і висновком зв'язок логічного наслідку (якщо – то), розрізняють індуктивні та дедуктивні умовиводи. У дедуктивному умовиводі цей зв'язок базується на логічному правилі, згідно з яким висновок з логічною необхідністю впливає із засновку. А в індуктивному – зв'язок засновків і висновку спирається не на правило логіки, а на певні фактичні або психологічні підстави, які не мають формального характеру. Шляхом дедуктивного методу (методу виведення) із загального правила (засновків) виводиться окремий висновок, тобто це шлях мислення, який веде від загального до окремого. А індуктивний метод (метод наведення) – це шлях мислення, який веде від окремого, особливого до загального, закономірного, тобто тут з окремих ознак (засновків) виводиться певне загальне правило (висновок). Слід враховувати, що у дедуктивному висновку від істинних знань (засновків) переходять й до істинних висновків, а в індуктивному висновку від істинних знань (засновків) переходять до вірогідних висновків, які потребують додаткової перевірки. У традуктивних умовиводах окремий висновок робиться з окремих засновків або загальний висновок – із загальних засновків. Прикладом традуктивного умовиводу є аналогія, яка являє собою логічний висновок, у результаті якого досягається знання про ознаки одного предмета на основі знання того, що цей предмет схожий з іншими предметами.

Версія – це різновид гіпотези (гіпотетичного умовиводу), якою є науково обґрунтоване припущення, що пояснює походження, існування або суть фактів і причини досліджуваного явища, а криміналістична версія – це обґрунтовані наявною інформацією припущення про обставини скоєного злочину. Перевірка версій є змістом усього процесу розслідування і включає два основних етапи: аналіз версії і практичну її перевірку та виведення з неї наслідків, що, у свою чергу, включає чотири стадії: а) виведення із версії всіх можливих наслідків, тобто формулювання суджень про невідомі ще факти та обставини; б) визначення, які дії і в якій послідовності потрібно провести, щоб установити наявність або відсутність наслідків; в) проведення запланованих дій; г) оцінка отриманих фактичних даних і формулювання висновку про істинність або хибність версії.

Прогнозування – це процес науково обґрунтованого передбачення майбутнього стану об'єкта.

Прогнозування у сфері судочинства може бути спрямовано на прогнозування: ходу і результатів розслідування злочину та розгляду справи, окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; конкретних станів, поведінки та взаємодії суб'єктів тощо. Моделювання – це опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання на їхніх моделях, коли безпосереднє вивчення є неможливим або недоцільним. З урахуванням того, що в практиці використовуються, головним чином, фізичні та уявні моделі, розрізняють фізичне і уявне моделювання. Реконструкція – це загальнонауковий метод дослідження, який проявляється у вигляді тактичних прийомів відтворення

матеріальної обстановки шляхом усної, графічної або фізичної реконструкції. Застосовується, головним чином, при підготовці до такої слідчої дії, як відтворення обстановки і обставин події й полягає у відновленні зміненої матеріальної обстановки.

У підрозділі 4.4. **”Поняття і загальна характеристика методів психологічного впливу та заснованих на них тактичних прийомів”** автор підкреслює, що при використанні методів психології та заснованих на них тактичних прийомів не слід ототожнювати поняття ”психічний вплив” і ”психологічний вплив”, оскільки вони відображають різні реалії: перше – об’єкт впливу, яким у даному випадку є психіка людини, а друге – його засоби, і, зокрема, ті, що розроблені на основі науки психології. Психічний вплив – це вплив на психіку і, по суті, є подразником, що зумовлює певну реакцію особи. Уникнути його неможливо, а в практиці судочинства уникати його й недоцільно, оскільки він використовується як засіб розв’язання практичних завдань. У процесі спілкування психічний вплив є взаємовпливом. А психологічний вплив – це свідомо, цілеспрямована діяльність, що здійснюється спеціальними методами з метою стимулювання відповідної поведінки особи. Застосування правомірного психологічного впливу у сфері судочинства не тільки допустиме, а й необхідне, інакше його суб’єкти виявляться неспроможними розв’язувати поставлені перед ними завдання.

Особливістю психологічного впливу, що використовується в судочинстві, є те, що в процесі цього взаємовпливу вплив процесуально уповноваженої особи повинен бути домінуючим, оскільки лише за такої умови він може бути засобом розв’язання відповідних завдань, якими є: установлення психологічного контакту; викриття обману та досягнення правдивих показань; допомога у відновленні та відтворенні в пам’яті обставин, що стосуються справи; подолання негативного ставлення до слідчого з боку інших осіб; сприяння вихованню особи та зміні її ціннісних орієнтирів; стимулювання до законослухняної поведінки тощо.

Серед методів психологічного впливу за змістом розрізняють методи: передачі інформації, переконання, навіювання, наказу, прикладу, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, керування психічних станів, рефлексії, психологічних пасток, зараження, наслідування тощо.

Методи психологічного впливу у сфері судочинства можуть використовуватись і безпосередньо, але, як правило, на їхній основі розробляються тактичні прийоми, серед яких за змістом розрізняють: установлення психологічного контакту; звернення до громадянської совісті та інших позитивних якостей особи; переконання; стимулювання позитивних якостей особи; спонування до наслідування; створення неадекватного уявлення про хід розслідування і зібрані докази; непрямий допит; мислена реконструкція обставин злочину; словесна розвідка; демонстрація можливостей розслідування; використання стану емоційної напруженості; різка зміна стану емоційної напруженості; емоційний експеримент; допуск легенди; нейтралізація особи; суспільна ізоляція особи.

ВИСНОВКИ

1. Розвиток судочинства зумовлює необхідність вдосконалення його гносеологічних, методологічних, процесуальних та організаційних засад.
2. Якщо в основі будь-якого виду судочинства є пізнавально-практична діяльність, спрямована на пізнання юридичного факту, який став підставою виникнення, зміни або припинення праввідносин та прийняття на цій основі обґрунтованого рішення у справі, то є очевидним, що вона має бути забезпечена й відповідним науковим інструментарієм, який, за винятком кримінального судочинства, тут відсутній. Адже саме складність розв’язання означених питань у кримінальному судочинстві зумовила появу науки криміналістики, метою якої є наукове забезпечення пізнавальних процесів у цій сфері, а оскільки подібної науки у жодній з інших сфер судочинства немає, то це є свідченням необхідності створення якісно нової системи знань – *теорії судового пізнання*, яка виконувала б функцію наукового забезпечення пізнавальних процесів у кожному із видів судочинства.
3. Зміст означеної системи знань дає підстави для її визначення як науки про закономірності виникнення юридичних фактів та засоби їх виявлення, дослідження і використання у сфері судочинства. Її методами є світоглядні принципи, а також система загальнонаукових, окремонаукових та спеціальних методів. Її завданнями є: 1) дослідження закономірностей виникнення, виявлення та використання юридичних фактів та слідів, які їх супроводжують; 2) формування науково-

понятійного апарату, що функціонує у сфері судочинства; 3) розробка і вдосконалення засобів пізнання та методів практичної діяльності у цій сфері; 4) розробка рекомендацій, спрямованих на запобігання правопорушенням.

4. Оскільки теорія судового пізнання зорієнтована на забезпечення пізнавальних процесів лише у сфері судочинства і всіх аспектів пізнавальних процесів у сфері юриспруденції не вичерпує, то постає актуальним і завдання формування такої складової юридичної науки, як *юридична гносеологія*, яка була б методологічним орієнтиром у пізнанні та адекватному відображенні державно-правових реалій – і в правосвідомості, і в правових конструкціях (правових нормах, поняттях, дефініціях, теоріях), а як наслідок, у процесах праворозуміння, правотворчості, тлумачення, використання і застосування правових норм.

5. Декларований законодавством України принцип єдності її судової системи зумовлює необхідність створення єдиного і рівного для всіх фізичних та юридичних осіб суду з покладанням на нього здійснення функцій правосуддя у справах, що виникають з будь-яких правовідносин. А необхідність здійснення правосуддя у визначеному законом єдиному процесуальному порядку зумовлює потребу уніфікації процесуального законодавства, та створення на основі наявних процесуальних кодексів єдиного кодексу судочинства, або, принаймні, кодексу публічного та кодексу приватного судочинства.

6. Системний підхід при характеристиці юридичної науки дає підстави для висновку, що сучасні назви наукових спеціальностей її організаційній структурі та особливостям процесуального забезпечення судочинства не відповідають, що зумовлює необхідність приведення їх у відповідність до методологічних засад юридичної науки і, зокрема, перетворення спеціальності 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза на спеціальність – судочинство; теорія судового пізнання.

7. Потреба наукового забезпечення пізнавальних процесів у сфері судочинства зумовлює необхідність створення у класичних національних юридичних вузах на основі кафедр криміналістики кафедр теорії судового пізнання.

8. При характеристиці пізнавальних процесів у сфері судочинства слід виходити з того, що пізнання – це процес активного, цілеспрямованого, категоріального відображення дійсності свідомістю людини, а властивість відображення – це прояв такого взаємозв'язку між явищами дійсності, за якого особливості одних з них відтворюються у відповідних особливостях інших, а його змістом є відтворення ознак одних об'єктів у відповідних ознаках інших.

9. У структурі відображення слід розрізняти такі його форми, як: механічне, трасологічне, фізичне, хімічне, біологічне, фізіологічне, психічне та соціальне. Форма та зміст відображення залежать від рівня структурної організації взаємодіючих систем і виявляються у вигляді таких слідів: 1) механічне – змін взаєморозташування об'єктів; 2) трасологічне – матеріально-фіксованих відображень зовнішніх ознак об'єктів; 3) фізичне на атомному та молекулярному рівнях – звуку, теплоти, зміни агрегатних станів тощо; 4) хімічне – хімічних реакцій та перетворення атомів і молекул речовин; 5) біологічне (ботанічне та зоологічне) – біологічної чутливості та подразливості; 6) фізіологічне – фізіологічних процесів та їх наслідків; 7) психічне – чуттєвих уявлень та ідеальних слідів-відображень; 8) соціальне – соціального досвіду та знань, що проявляються в формі понять, суджень, умовиводів, теорій тощо. Співвідношення між результатами відображення (слідами) та відображуваними об'єктами може проявлятися у вигляді неадекватного відображення, у вигляді приблизного відображення й у вигляді адекватного відображення, а зростання активності відображення і ступеня його адекватності є критерієм прогресивності його форм.

10. Виходячи з об'єктивності передумов пізнавального відображення, за своєю природою воно є об'єктивним, однак активність суб'єкта пізнання надає його результатам суб'єктивного характеру, а їх неадекватність може бути як наслідком об'єктивних труднощів проникнення в сутність явищ, так і суб'єктивних причин.

11. У структурі пізнавального відображення виділяється чуттєва та раціональна складові, у межах яких розрізняються відчуття і сприйняття (чуттєвий рівень), а також уявлення, поняття, судження і умовиводи (раціональний рівень). Чуттєве пізнання хоча й є основою всіх знань про об'єктивну дійсність, є початковим його етапом, який відображає переважно зовнішній аспект явищ, дає ві-

домості про окреме, а виявлення загального, проникнення в сутність явищ досягається на раціональному рівні. Незважаючи на якісну своєрідність чуттєве і раціональне пізнання функціонує в нерозривній єдності, взаємодоповнюючи одне одного.

12. Чуттєва та раціональна складові в інформаційному забезпеченні свідомості виступають у складі емпіричного і теоретичного пізнання. Емпіричне пізнання здійснюється переважно за допомогою органів чуття, тобто безпосередньої взаємодії його суб'єкта з відповідним об'єктом, що дає змогу пізнати цей об'єкт переважно з боку тих його ознак і властивостей, які доступні чуттєвому сприйняттю, а теоретичне – базується на раціональному відображенні об'єктивної дійсності. Емпіричне пізнання – це нижчий його рівень, воно обмежується відображенням дійсності на рівні явища, однак воно є основою для розгортання теоретичного пізнання, яке розкриває сутність цієї дійсності і характер зв'язків між її складовими, що є недоступним для емпіричного пізнання. Якщо емпіричне пізнання без теоретичного неможливе, то теоретичне може здійснюватись і без емпіричного. Пізнання може здійснюватись безпосередньо, коли суб'єкт безпосередньо взаємодіє з об'єктами пізнання, та опосередковано, коли знання набуваються з джерел, які відобразили об'єкт пізнання або шляхом логічних операцій. Чуттєве є переважно безпосереднім пізнанням, а раціональне – опосередкованим. Раціональним, а отже, й опосередкованим є логічне доказування.

13. Отримання інформації суб'єктом пізнання відбувається за допомогою таких когнітивних механізмів, як: увага, відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення і уява, а отже, особливості їхнього функціонування істотно впливають на розв'язання будь-яких пізнавальних завдань, у тому числі й формування судових показань та отримання судових доказів, а тому в процесах пізнання у сфері судочинства мають детально вивчатися та враховуватися.

14. Пізнання у сфері судочинства є особливим видом прикладного наукового пізнання, що відбувається в межах процесуальних правовідносин, а тому, крім сфери його здійснення, воно відзначається й специфікою його мети та завдань, особливостями його об'єкта, яким є юридично значущі факти; особливою соціальною значущістю його результатів; його суб'єкти визначені законом; воно є колегіальним; основні його засоби та форми їх застосування визначені законом; особливостями фіксації отриманих результатів та оперування ними в процесі доказування; обмеженими часовими межами та конфліктними умовами його здійснення; воно здійснюється у формі доказування, яке являє собою здійснювану у визначеному законом порядку єдність логічного і практичного аспектів діяльності уповноважених суб'єктів, спрямовану на формування, перевірку та оцінку доказів та їхніх процесуальних джерел, а також оперування ними з метою встановлення істини; воно є переважно ретроспективним, а отже, й опосередкованим пізнанням, хоч окремі його аспекти можуть мати й безпосередній характер;

15. Особливістю сучасного наукового пізнання є функціонування в ньому багаторівневої системи, яка включає: а) психофізіологічні механізми взаємодії суб'єкта з об'єктивною дійсністю; б) світоглядний шар наукових знань, який являє собою фундаментальні філософські принципи сприйняття і перетворення дійсності та є змістом всезагального методу; в) систему діалектично взаємопов'язаних і взаємозумовлених загальнонаукових, окремонаукових і спеціальних методів пізнання; г) логічні форми пізнання, які є системою відомостей про закони та форми мислення в процесі застосування окремих методів пізнання; г) технічні засоби, які розширюють пізнавальні можливості суб'єкта пізнання.

16. У системі засобів пізнання особливе місце посідають методи пізнання, які являють собою системи правил, що орієнтують на певний спосіб дій при розв'язанні пізнавальних завдань. Методи є складовими системи засобів пізнання, але водночас кожен метод є складноорганізованою системою нижчого рівня загальності, яка реалізується за допомогою власних засобів (правил, способів, дій). Діалектико-матеріалістичний метод не є єдиним загальним методом, а тому об'єктивність пізнання може бути забезпечена лише з урахуванням інших світоглядних підходів, саме тому поняття "всезагальний метод" потребує заміни поняттям "світоглядні принципи", універсальне значення яких полягає в тому, що вони не розкривають причин окремих явищ, а показують, як потрібно діяти, щоб їх розкрити. Саме на основі світоглядних принципів, яких дотримуються конкретні суб'єкти, вони обирають і форми та способи мислення, і методи пізнання та практичної діяльності. Оскільки кожна наука базується на певному філософському способі мислення, згідно з яким і роз-

робляє свої власні методи пізнання, то світоглядні принципи функціонують не тільки на рівні загального, а й на рівні загальнонаукових, окремонаукових і спеціальних методів.

17. Розмежовуючи процесуальне і логічне доказування, слід враховувати, що доказування тези, висновку завжди повернуто до зовнішнього адресата, тоді як доказування в розумінні пізнання спрямовано насамперед на формування внутрішнього переконання самого суб'єкта пізнання. Процесуальне доказування, з одного боку, є діяльністю суб'єктів з формування, перевірки й оцінки доказів та їхніх процесуальних джерел, а з іншого – формулюванням на цій основі певних тез і наведенням аргументів для їхнього обґрунтування, саме тому при його характеристиці слід розрізняти два його аспекти: пізнавальний, спрямований на встановлення фактичних даних, або коли за допомогою одних (доказових) фактів отримують (виводять) знання про інші (установлювані) факти (обставини), і процесуальний, який проявляється у виявленні, закріпленні, перевірці та оцінці доказів і оперуванні ними в процесі доказування. Отже, процесуальне доказування – це здійснювана у визначеному законом порядку пізнавально-практична діяльність уповноважених суб'єктів, що полягає у формуванні, перевірці й оцінці доказів та їхніх процесуальних джерел, а також оперування ними з метою встановлення істини у сфері судочинства. Воно здійснюється у формі визначених законом слідчих і судових дій. У сфері судочинства можуть здійснюватись і непроцесуальні пізнавальні дії, але їх результати доказового значення не мають. Предмет пізнання є ширшим за предмет доказування, а тому слід розрізняти обставини, що підлягають доказуванню, і обставини, що підлягають установленню. А межами доказування є такий обсяг доказового матеріалу (доказів та їхніх джерел), який забезпечує належне та достовірне встановлення всіх обставин, що входять до предмета доказування, правильне вирішення справи та вжиття заходів щодо запобігання правопорушенням.

18. Не слід ототожнювати поняття "мета" та "завдання", оскільки мета – це мислено передбачуваний і очікуваний результат певної діяльності, а завдання – це те, що потрібно виконати для досягнення певної мети. Слово "мета" не є синонімом слова "ціль", оскільки ціль – це те, у що потрібно влучити. У російській мові слово "цель" багатозначне й охоплює зміст українських слів і "мета", і "ціль", а в українській слово "мета" у множині не використовується, саме тому тут часто використовується слово "цілі". Оскільки мета і завдання завжди є елементами певної системи, якою виступає цілеспрямована діяльність, то їхнє співвідношення має діалектичний характер: мета досягається через розв'язання конкретних завдань, але по її досягненні вона починає функціонувати як одне із завдань, що спрямоване на досягнення мети вищого ступеня загальності, стає засобом її досягнення. Оскільки мета є ідеальним передбаченням результату певної діяльності, то за своєю природою вона суб'єктивна, але оскільки мета будь-якої діяльності породжена об'єктивним світом, то це свідчить і про об'єктивний характер мети. Мета і завдання судочинства та окремих його інститутів належним чином не визначені ні в законодавстві, ні на теоретичному рівні, але вони мають ієрархічний характер, зокрема, наприклад, мета судочинства досягається шляхом розв'язання поставлених перед ним завдань, сформульованих у законі, а досягнення цієї мети стає засобом досягнення мети вищого ступеня загальності, тобто мети правосуддя загалом. У свою чергу реалізація мети правосуддя стає засобом досягнення цілей, що стоять перед державою та суспільством.

19. Серед осіб, які беруть участь у пізнавальних діях у сфері судочинства, слід розрізняти його учасників, які шляхом використання наданих їм законом прав і виконання покладених на них обов'язків здійснюють процесуальні та непроцесуальні функції, і суб'єктів доказування, на яких законом покладено обов'язок або надано право брати участь у доказуванні. Зокрема, до учасників кримінального судочинства належать: державні органи, які для успішної боротьби зі злочинністю наділені широкими повноваженнями, у тому числі застосування державного примусу та приватні фізичні особи, які беруть у ньому участь. А до суб'єктів доказування належать: особи, на яких покладено обов'язок зібрати, перевірити та оцінити фактичні дані, що свідчать про наявність або відсутність у певному діянні ознак злочину, і згідно з цим розв'язати питання про порушення справи (суд, суддя, прокурор, слідчий, орган дізнання); особи, для яких доказування є правом, а не обов'язком (обвинувачений, підозрюваний, потерпілий, цивільний позивач і відповідач); особи, на яких покладено обов'язок брати участь у доказуванні (адвокат, законний представник обвинуваченого

та потерпілого, цивільного позивача та відповідача). Суб'єкт доказування завжди є й учасником судочинства, однак не завжди учасник судочинства є й суб'єктом доказування. Серед учасників судочинства слід розрізняти осіб, які одночасно є й учасниками судочинства, і суб'єктами доказування (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники), та осіб, які є учасниками судочинства, але не є суб'єктами доказування (експерти, спеціалісти, свідки, поняті, перекладачі, секретарі судового засідання тощо). Серед учасників судочинства, які не є суб'єктами доказування, слід розрізняти осіб, що беруть участь у процесуальних діях і мають право висловлювати свої судження з питань, що підлягають розв'язанню (спеціалісти, експерти), і осіб, які сприяють у проведенні процесуальних дій, але не мають права висловлювати свої судження з питань, що підлягають вирішенню – свідки, поняті, перекладачі тощо.

20. Оскільки розслідування та розгляд справи являють собою окремих випадок пізнання, то всі його суб'єкти можуть здійснювати пізнавальні дії. Однак оскільки у сфері судочинства процесуально значущими визнаються лише пізнавальні дії, які здійснюються у формі доказування (тобто у формі процесуальних дій), то й суб'єктами цього пізнання можуть бути лише суб'єкти цих дій. А суб'єктами непроцесуальних пізнавальних дій можуть бути будь-які учасники судочинства. Причому, якщо непроцесуальні пізнавальні дії можуть здійснюватись одноособово, то процесуальні пізнавальні дії являють собою систему взаємопов'язаних і взаємозумовлених дій учасників конкретної слідчої або судової дії.

21. Поряд із системою засобів пізнання слід розрізняти й систему засобів процесуального доказування, яка являє собою об'єктивну, історично зумовлену, регламентовану законом систему процесуальних дій, науково-технічних засобів, доказів і їхніх процесуальних джерел та процесуальних форм оперування ними, які використовуються у процесі розв'язання завдань судочинства. Оскільки процесуальне доказування є одночасно й процесом пізнання, то засоби доказування, які в ньому використовуються, є і засобами пізнання. Але не будь-які засоби пізнання можуть бути й засобами доказування.

22. Виходячи з принципу єдності органів судової влади та судочинства, виглядає нелогічним "своє" розуміння основних категорій доказового права у кожній із сфер судочинства, що зумовлює потребу їх уніфікації. А поняття "докази", яке офіційно тлумачиться як "всякі фактичні дані" (ст. 65 КПК), є некоректним, оскільки доказами у справі можуть бути не будь-які фактичні дані, а лише ті фактичні дані, що відповідають вимогам закону. Універсальним визначенням процесуальних доказів для кожної із сфер судочинства могло б бути таке:

"Доказами у справі є такі, що відповідають вимогам закону відомості про факти, документи, а також будь-які інші матеріальні об'єкти, що мають значення для правильного розв'язання справи, заяви або звернення особи".

З урахуванням цього ст. 65 КПК України слід було б викласти у такій редакції: "Доказами у справі є такі, що відповідають вимогам закону відомості про факти, документи, а також будь-які інші матеріальні об'єкти, що мають значення для правильного розв'язання справи (заяви або повідомлення про злочин).

Процесуальними джерелами доказів є: показання свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, висновки експертів, протоколи слідчих і судових дій, носії інформації, на яких з допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, протоколи з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, та інші документи і речові докази".

23. Основними вимогами, яким мають відповідати *судові докази*, є: а) реальна наявність їх як фактів об'єктивної дійсності, які перебувають у причинному зв'язку з обставинами, що стали об'єктом розгляду у сфері судочинства та адекватно відображають ці обставини; б) вони мають бути отримані уповноваженими особами, з визначених законом джерел, у визначених законом умовах і визначеними в законі способами; в) їхнім змістом мають бути відомості (інформація), що мають значення для встановлення або спростування обставин, які мають значення для розв'язання конкретної справи; г) вони повинні бути оцінені, зафіксовані, посвідчені та прилучені до справи визначеним законом способом. Забезпеченню вимоги оперування в процесі доказування лише допустимими доказами сприяло б доповнення процесуального законодавства нормою такого змісту:

”Виявивши факт порушення закону при формуванні конкретного доказу, особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор або суддя в межах своєї компетенції виносить постанову про визнання цього доказу недопустимим і виключає його з числа доказів, якими можуть установлюватись обставини, що підлягають доказуванню у справі”.

24. При визначенні речових доказів термін ”предмети” доцільно замінити терміном ”матеріальні об’єкти”, яке точніше відповідає онтологічній, гносеологічній і процесуальній природі цього поняття. З урахуванням цього визначення речових доказів мало б бути таким:

”Речовими доказами можуть бути будь-які матеріальні об’єкти, які причинно пов’язані з юридичними фактами, що стали підставою виникнення, зміни чи припинення правовідносин, є джерелом відомостей про ці факти та долучені до справи у визначеному законом порядку з метою використання їх як засобів встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи”.

А ст. 78 КПК мала б бути сформульована так: ”Речовими доказами можуть бути будь-які матеріальні об’єкти, які причинно пов’язані з обставинами розслідуваного злочину, є джерелом відомостей про цей злочин та долучені до справи у визначеному законом порядку з метою використання їх як засобів встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи”.

25. Однією з вихідних гносеологічних умов пізнання і доказування є встановлення їхньої структури та механізму здійснення, тобто розв’язання проблеми, як цю діяльність можна висловити у вигляді системи елементів, що орієнтують на те, як суб’єкт пізнання має мислити і діяти практично з метою отримання істинних і достовірних результатів. Доказування є багатоаспектною діяльністю, у структурі якої умовно можна виділити такі послідовно здійснювані стадії (етапи), які складаються з таких елементів: а) формування доказів та їхніх процесуальних джерел, яке передбачає виявлення і вилучення об’єктів, слідів і відомостей, що стосуються обставин справи, їхнє процесуальне закріплення та збереження як доказів; б) дослідження доказів та їхніх процесуальних джерел, яке передбачає їх вивчення та перевірку; в) оцінка доказів та їхніх процесуальних джерел, яка полягає у визначенні їхньої відносності, допустимості, достовірності та достатності; г) оперування доказами, яке передбачає їхнє групування, наведення аргументів для їх обґрунтування і кореспондування їх як фактичних даних адресату доказування.

26. Структура пізнавальних дій у сфері судочинства насамперед залежить від мети, на досягнення якої вона спрямована, згідно з чим розрізняють процесуальні та непроцесуальні пізнавальні дії. Якщо метою дії є лише розв’язання певного пізнавального питання, то і її структура являтиме собою лише структуру взаємодії суб’єкта з об’єктом пізнання, а такі дії матимуть непроцесуальний характер. Якщо ж її метою є отримання судового доказу, то ця діяльність має процесуальний характер і являє собою систему взаємопов’язаних пошукових, процесуальних, організаційних, пізнавальних, тактичних і технічних дій, спрямованих на організацію і проведення певної слідчої або судової дії. В організаційному аспекті структура процесуальних пізнавальних дій складається з підготовчої стадії, стадії безпосереднього пізнання та заключної стадії, у межах кожної з яких згідно з розв’язуваними завданнями слід розрізняти окремі відносно самостійні етапи, кожен з яких складається з певної кількості окремих дій, спрямованих на розв’язання конкретних пізнавальних завдань. Процесуальна форма пізнавальних процесів у сфері судочинства являє собою комплексну, колегіальну діяльність його учасників, яка включає організаційні, процесуальні, пізнавальні, тактичні та технічні дії у межах повноважень кожного з них, спрямовані на отримання судових доказів.

27. Дослідження тактичних прийомів, які використовуються у сфері судочинства, потребує подальшої уваги вчених. При цьому слід виходити з того, що прийом – це рекомендація про певний спосіб дій, а тактичний прийом – це наукова рекомендація про певну лінію поведінки, спрямовану на ефективне розв’язання окремого завдання. Тактичний прийом у сфері судочинства – це розроблена на основі даних науки, узагальнення слідчої і судової практики та вимог закону рекомендація про певну лінію поведінки, спрямовану на розв’язання окремого завдання у сфері судочинства. Ознаками тактичного прийому є його: науковий характер, практична обґрунтованість, системність, рекомендаційний та альтернативний характер, законність, етичність, цілеспрямованість, пізнавальна цінність, доступність, вибірковість, економність, ефективність, ефектність. А принципами їх допу-

стимості є: законність, справедливість, наукова обґрунтованість, доцільність.

28. Серед тактичних прийомів, заснованих на даних наукової організації праці, розрізняють такі, як: організація та планування розслідування, мобілізація і розстановка сил, розслідування злочинів групою слідчих (бригадним методом), використання оперативно-розшукових заходів, створення слідчо-оперативних груп, організація дослідження матеріальної обстановки, використання спеціальних знань, звернення до громадськості, використання засобів масової інформації.

29. Найпоширенішими загальнонауковими методами, які лежать в основі тактичних прийомів, заснованих на даних логіки, є: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза, абстрагування, порівняння, ототожнення, прогнозування, моделювання, реконструкція, на основі яких сформовані такі тактичні прийоми, як: висування версій, криміналістичне прогнозування, криміналістичне моделювання та криміналістична реконструкція.

30. Серед методів психологічного впливу за змістом розрізняють методи: передачі інформації, переконання, навіювання, наказу, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, прикладу, керованих психічних станів, рефлексії, психологічних пасток, зараження, наслідування, мода, чутки. Методи психологічного впливу у сфері судочинства можуть використовуватись і безпосередньо, але, як правило, на їхній основі розробляються тактичні прийоми, серед яких за змістом розрізняють: установавлення психологічного контакту; роз'яснення положень закону; звернення до громадянської совісті (свідомості) та інших позитивних якостей особи; переконання; стимулювання позитивних якостей особи; спонукання до наслідування; створення неадекватного уявлення про хід розслідування і зібрані докази; непрямий допит; мислена реконструкція обставин злочину; словесна розвідка; демонстрація можливостей розслідування; використання стану емоційної напруженості; різка зміна стану емоційної напруженості; емоційний експеримент; допуск легенди; нейтралізація особи; суспільна ізоляція особи.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ НА ТЕМУ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. *Котюк І.І.* Теорія судового пізнання: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 435 с.
2. *Котюк І.І.* Теоретичні аспекти криміналістичної ідентифікації: Монографія. – Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 208 с.
3. *Котюк І.І., Костенко О.М.* Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче право України: Гендерна експертиза. – К.: Логос, 2004. – 127 с.

Статті у наукових фахових виданнях

1. *Котюк І.І.* Деякі особливості викладання теорії криміналістичної ідентифікації // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 1989. – Вип. 30. – С. 43–48.
2. *Котюк І.І., Котюк О.І.* Етимологічні та онтологічні аспекти проблеми систематизації правових актів // Право України. – 2000. – № 8. – С. 112–115.
3. *Котюк І.І., Котюк О.І.* Етапи розвитку теорії криміналістичної ідентифікації // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2000. – Вип. 39. – С. 73–79.
4. *Котюк І.І.* Ідентифікація (ототожнення): лінгвістичні, філософські, логічні, психофізіологічні та юридичні аспекти // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2000. – Вип. 40. – С. 67–74.
5. *Котюк І.І.* Суцність тождества // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 2001. – Вып. 50. – С. 24–35.
6. *Котюк І.І.* Світоглядні принципи в системі засобів пізнання у сфері судочинства // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2001. – Вип. 42. – С. 29–36.
7. *Котюк І.І.* Пізнання, відображення та процесуальне доказування: проблеми визначення // Правова держава: Щорічник наук. праць ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2003. – Вип. 14. – С. 418–424.

8. *Котюк І.І.* Поняття, ознаки та принципи допустимості тактичних прийомів // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2003. – Вип. 52. – С. 52–54.
9. *Котюк І.І.* Традиційне уявлення про сутність тактичного прийому слід переглянути // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – №3. – С. 34–39.
10. *Котюк І.І.* Розслідування – як пізнання, пізнання як відображення: методологічні аспекти // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2004. – Вип. 56. – С. 48–50.
11. *Котюк І.І.* Методологічні аспекти визначення поняття тактичних прийомів // Держава і право: Зб. наук. праць. – Юр. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 24. – С. 477–484.
12. *Котюк І.І.* Деякі аспекти демократизації та техніко-юридичного вдосконалення кримінально-процесуального законодавства України // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 5. – С. 61–66.
13. *Котюк І.І.* Діалектичний характер слідоутворення детермінує особливості класифікації слідів у криміналістиці // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2005. – Вип. 63. – С. 53–57.
14. *Котюк І., Новак Я.* До питання про поняття та предмет судової балістики // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2005. – Вип. 65. – С. 93–95.
15. *Котюк І.І.* Засоби доказування: проблеми визначення // Держава і право: Зб. наук. праць. – Юр. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 29. – С. 491–497.
16. *Котюк І., Новак Я.* Загальнонаукові методи пізнання в системі методів криміналістики (на прикладі дослідження зброї, боєприпасів та слідів їх використання) // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2005. – Вип. 64. – С. 97–100.
17. *Котюк І.І.* Розвиток судочинства потребує адекватного наукового забезпечення // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 4. – С.97–102.
18. *Котюк І.І.* Криміналістика в системі юридичних знань: історичний аспект формування, сучасний стан і перспективи розвитку // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2006. – Вип. 70. – С. 42–45.
19. *Котюк І.І.* Загальна характеристика методів психологічного впливу, що використовуються у сфері судочинства // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2006. – Вип. 72. – С. 54–62.
20. *Котюк І.І.* Загальна характеристика тактичних прийомів, заснованих на даних наукової організації праці // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2006. – Вип. 73. – С. 95–101.
21. *Котюк І.І.* Методологічні аспекти визначення речових доказів // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 5. – С. 131–136.
22. *Котюк І.І.* Юридичні аспекти визначення речових доказів // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 6. – С. 93–101.
23. *Котюк І.І.* Чуттєве і раціональне в інформаційному забезпеченні свідомості та формуванні судових показань // Держава і право: Зб. наук. праць. Юр. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 36. – С. 429–434.
24. *Котюк І.І.* Поняття і загальна характеристика методів криміналістики // Вісник акад. адвокатури України. – 2007. – Вип. 2 (9). – С. 72–78.
25. *Котюк І.* Тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2007. – Вип. 74. – С. 54–58.
26. *Котюк І.І.* Пізнання у сфері судочинства в системі інших видів пізнання // Держава і право: Зб. наук. праць. Юр. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 37. – С. 21–27.
27. *Котюк І.І.* Методологічні аспекти класифікації досліджень у сфері судочинства // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 12. – С. 73–82.

Інші публікації автора, що додатково відображають результати його наукових досліджень:

1. *Котюк І.І.* До питання про цілі й завдання правосуддя та окремих його інститутів // Сучасні проблеми держави і права. – К.: Либідь, 1990. – С. 185–187.

2. *Котюк І.І.* Осмотр места происшествия при расследовании экологических преступлений // Осмотр места происшествия при расследовании отдельных видов преступлений: Учеб. пособ. / Под ред. Н. Клименко. – К.: НВТ Правник, 2001. – 172 с.
3. *Котюк І.І.* "Основи правознавства" – це не складно, але за умови системно-структурного підходу // Історія України. – 2002. – № 8. – С. 4–5.
4. *Котюк І.І.* Правовідносини: загальна характеристика // Історія України. – 2002. – № 34. – С. 43–46.
5. *Котюк І.* "Основи правознавства" – системно-структурний підхід під час вивчення окремих галузей права // Історія України. – 2002. – № 11. – С. 7–8.
6. *Котюк І.І., Мусієнко А.В.* Правові та морально-етичні аспекти евтаназії та її альтернатив // Вісник Акад. праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2002. – № 2 (15). – С. 121–124.
7. *Котюк І.І., Котюк О.І.* Органи судової влади України // Історія України. – 2003. – № 3. – С. 20–26.
8. *Котюк І.І., Мусієнко А.В.* Альтернатива евтаназії – паліативна медицина // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 2 (16). – С. 23–29.
9. *Котюк І.* Методологічні аспекти забезпечення гендерного рівності (опит України) // Міжнародний опит державного забезпечення рівності жінок і чоловіків: Матеріали міжнародної конференції Україна, Київ 30 червня – 1 липня 2003 року. – К.: Логос, 2003. – С. 123–139.
10. *Котюк І.І., Котюк О.І.* Правовідносини: загальна характеристика та види юридичних осіб як суб'єктів правовідносин // Історія України. – 2003. – № 41. – С. 19–22.
11. *Котюк І.І.* Дактилоскопія // Юридична енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2004. – Т. 6. – Т–Я. – С. 567–568.
12. *Котюк І.І.* Деякі методологічні проблеми формування правової системи України // Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів / Зб. наук. праць. У 2 ч. – К.: Національна академія управління, 2004. – Ч. 1. – С. 121–124.
13. *Котюк І.І.* Огляд місця події при розслідуванні екологічних злочинів // Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: Наук.-практ. посібник / За ред. П. Коляди та Н. Клименко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.
14. *Котюк І., Котюк О.* Поняття кримінального процесу і кримінально-процесуального права // Історія України. – 2005. – № 14. – С. 16–19.
15. *Котюк І.І.* Методологічні аспекти класифікації слідів у криміналістиці та закономірності слідоутворення // Право і суспільство. – 2005. – № 3. – С. 120–126.
16. *Котюк І.І.* Тактичні прийоми, засновані на даних наукової організації праці // Право і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 156–162.
17. *Котюк І.І.* Розвиток школи криміналістики в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Наукові правничі школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 12 жовтня 2005 рік). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 23–30.
18. *Котюк І.І.* Загальна характеристика методів логіки і заснованих на них тактичних прийомів, які застосовуються в сфері судочинства // Право і суспільство. – 2006. – № 3. – С. 87–94.
19. *Котюк І.І.* Дактилоскопія // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Вид-во «Юрид. думка», 2007. – С. 145.
20. *Котюк І.І.* Актуальні проблеми наукового забезпечення сучасного судочинства // Судустрі і судочинство в Україні. – 2007. – № 2. – С. 60–63.
21. *Котюк І.І.* Види досліджень у сучасному судочинстві // Судустрі і судочинство в Україні. – 2007. – № 4. – С. 78–84.

АНОТАЦІЯ

Котюк І.І. Судова гносеологія: проблеми методології та практики. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2008.

Дисертацію присвячено проблемам методологічного забезпечення пізнавальних процесів у сфері судочинства: створенню якісно нової системи знань – теорії судового пізнання, визначенню її структури та основних категорій; характеристики засобів судового пізнання та внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення процесуальної регламентації пізнавальних правовідносин і розв'язання практичних завдань у цій сфері.

Обґрунтовано висновки про необхідність: уніфікації законодавства, яким регламентована процедура судочинства і створення єдиного кодексу судочинства або кодексу публічного та кодексу приватного судочинства; створення на основі кафедр криміналістики у класичних юридичних вузах кафедр теорії судового пізнання; уточнення переліку і назв юридичних спеціальностей та перейменування спеціальності 12.00.09 – кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза на спеціальність – судочинство; теорія судового пізнання. Вдосконалено: підходи до класифікації слідів у криміналістиці; уявлення про механізми формування судових показань; систему методів наукового пізнання і заснованих на них тактичних прийомів, які використовуються у сфері судочинства.

Ключові слова: пізнання, пізнання у сфері судочинства, засоби наукового пізнання, методи пізнання, докази, засоби доказування, тактичні прийоми.

АННОТАЦІЯ

Котюк И.И. Судебная гносеология: проблемы методологии и практики. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, 2008.

Диссертация посвящена проблемам методологического обеспечения познавательных процессов в сфере судопроизводства.

Автор, исходя из повышения социального значения органов правосудия и декларируемого законодательством Украины принципа единства судебной системы, обосновывает актуальность необходимости организационного, процессуального и методологического обеспечения судопроизводства. В частности, им: обосновывается необходимость создания качественно новой системы юридических знаний – теории судебного познания, которая бы выполняла методологическую функцию обеспечения познавательных процессов в каждом из видов судопроизводства; определено ее структуру и охарактеризовано ее основные элементы; предложено понятие "мировоззренческие принципы в системе средств познания"; сделано вывод о необходимости создания качественно новой системы знаний – юридической гносеологии, которая бы стала основой правопонимания, правотворчества, толкования и реализации правовых предписаний; сделано вывод о необходимости унификации процессуального законодательства и создания унифицированного кодекса судопроизводства, или кодекса публичного и кодекса частного судопроизводства; обосновано вывод о необходимости создания на основе кафедр криминалистики в классических юридических вузах кафедр теории судебного познания; внесено предложение о необходимости уточнения перечня и названий юридических специальностей и переименовании специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза на специальность – судопроизводство; теория судебного познания.

Автором усовершенствованы: подходы к определению таких понятий, как "познание", "отражение", "судебное познание", "доказывание", "тактический прием", "доказательства", "вещественные доказательства"; подходы к классификации следов в криминалистике; представление о механизмах формирования судебных показаний; систему и характеристику методов научного познания, а также тактических приемов, которые используются в сфере судопроизводства; характеристику отдельных тактических приемов как составляющих этой системы.

В работе уточнено: определение понятий: "познание, "отражение", "средства научного познания", "средства познания в сфере судопроизводства", "доказательства", "вещественные доказательства"; подходы к определению целей и задач правосудия и отдельных его институтов; структуру познавательных процессов и характеристику отдельных ее элементов; представление о механизмах информационного обеспечения сознания, которые лежат в основе формирования судебных показаний; представления о системе юридических знаний, место юридической гносеологии, теории судебного познания и криминалистики в этой системе; классификацию следов-отражений, использующихся в сфере судопроизводства; характеристику методов научной организации труда, логики, психологии и раскрыто механизмы их трансформации в тактические приемы, используемые в сфере судопроизводства; систему тактических приемов, основанных на этих методах.

В работе получили дальнейшее развитие: теоретические положения об актуальности и особенностях использования достижений науки и техники в сфере судопроизводства; учение о средствах научного познания; учение об особенностях формирования и использования судебных доказательств; учение о следах-отражениях, использующихся в сфере судопроизводства.

Ключевые слова: познание, средства научного познания, методы познания, доказательства, средства доказывания, тактические приемы.

SUMMARY

Kotiuk Ivan I. Forensic gnoseology: Problems of methodology and practice. –Manuscript.

Dissertation for the academic degree of the Doctor of legal Sciences in speciality 12.00.09. – Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Expert Examination. – Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv, 2008.

Dissertation is devoted to the problem of methodological ensuring of process in the sphere of judicature: the creation of qualitatively new system of knowledge – the theory of forensic cognition; the determination of its structure and the main categories; the characteristic of forensic cognition and making proposals aimed at the improvement of procedural regulation of cognitive legal relationships as well as recommendations on a better solution of practical tasks in this sphere.

There have been made conclusions as to the need for unification of legislation regulating the judicial procedure, as well as the need for creation of a unified code of the judicial system or the code of public and the code private legal proceedings. Based on the activities of the chairs of criminalistics of the main legal higher educational establishments there has been formulated the idea of creating the chairs of the theory of judicial cognition. There has also been substantiated the need for enumeration of legal specialities, as well as renaming of speciality: 12.00.09 – Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Expert Examination by speciality: Judicature; Theory of judicial cognition. Certain contribution has been made to defining the approaches to classification of traces in criminalistics, the concept of mechanisms of formation of judicial evidence, as well as the system of methods of scientific cognition and tactical means based on them which are used in the sphere of judicature.

Key words: cognition, cognition in the sphere of judicature, means of scientific cognition, methods of cognition, evidence, testimony.